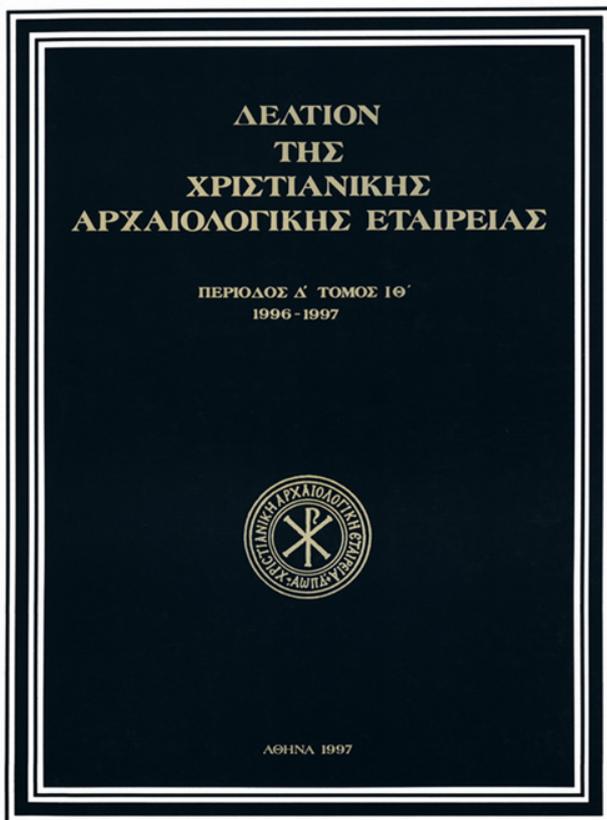

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 19 (1997)

Δελτίον ΧΑΕ 19 (1996-1997), Περίοδος Δ'

Η Μεγάλη Παναγιά στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας

Αφροδίτη ΠΑΣΑΛΗ

doi: [10.12681/dchae.1180](https://doi.org/10.12681/dchae.1180)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΣΑΛΗ Α. (1997). Η Μεγάλη Παναγιά στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 19, 369–394. <https://doi.org/10.12681/dchae.1180>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η Μεγάλη Παναγιά στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας

Αφροδίτη ΠΑΣΑΛΗ

Δελτίον ΧΑΕ 19 (1996-1997), Περίοδος Δ' • Σελ. 369-394

ΑΘΗΝΑ 1997

Η ΜΕΓΑΛΗ ΠΑΝΑΓΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ*

Νοτιοδυτικά της Παραμυθιάς βρίσκεται ὁ ναὸς τῆς Μεγάλης Παναγιάς, ἀρχικά ἐπισκοπικὸς ναὸς, ἀργότερα καθολικὸ μονῆς καὶ σήμερα κοιμητηριακὸς ναὸς τῆς Παραμυθιάς¹ (εἰκ. 1), ὁ ὁποῖος εἶναι ἀφιερωμένος στὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου. Σὲ σιγίλλιο τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου Γ' τὸ 1636 ἀναφέρεται μὲ τὴν προσωνυμία «Παναγία ἢ Παραμυθία»²· ἄλλοτε ὀνομαζόταν ἀπὸ τοὺς κατοίκους «Παναγία ἢ Παραμυθία», ἢ «Παναγία Παρηγορήτρα», ἐνῶ σήμερα ὀνομάζεται «Μεγάλη Παναγία» ἢ «Παναγία». Στὸν ναὸ αὐτὸν φυλάχθηκαν κατὰ τὸ ἔτος 1453 τὰ ἱερά σκηνώματα τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος καὶ τῆς Ἁγίας Θεοδώρας τῆς Αὐγούστας, δύο - τρία χρόνια πρὶν φιλοξενηθοῦν στὴν Κέρκυρα³. Ἀνάμεσα στὰ κειμήλια τοῦ ναοῦ συγκαταλέγονται μεγάλοι

κεντητὸς ἐπιτάφιος ποὺ φιλοτεχνήθηκε τὸ 1578/8 ἀπὸ τὸν μοναχὸ Ἀρσένιο⁴, ἔντυπο εὐαγγέλιο⁵, ἄμφια, σκευὴ καὶ βιβλία⁶.

Τὸ μνημεῖο δὲν εἶναι ἄγνωστο στὴ βιβλιογραφία. Τὸ 1971 ὁ Δ. Πάλλας δημοσίευσε κάτοψη τοῦ ναοῦ στὸ *Realexikon*⁷ (εἰκ. 2). Τὸν ναὸ ἀναφέρουν οἱ Π. Βοκοτόπουλος⁸, Δ. Τριανταφυλλόπουλος⁹, Γ. Βελένης¹⁰, κ.ἄ. Μὲ τὸν κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο τοῦ μνημείου ἀσχολήθηκε ὁ Κ. Τσουρῆς¹¹.

Περιγραφή τοῦ ναοῦ

Ἡ Μεγάλη Παναγία εἶναι τρίκλιτος τρουλοκάμαρος ναὸς μὲ τὴν τρουλοκαμάρα τοποθετημένη μὲ διεύθυν-

* Ἡ μελέτη παρουσιάστηκε γιὰ πρώτη φορὰ ὡς ἀνακοίνωση σὲ συμπόσιο τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, βλ. Ἀ. Πασαλῆ, «Ἡ Μεγάλη Παναγία στὴν Παραμυθία Θεσπρωτίας», *Δέκατο τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*. Πρόγραμμα καὶ Περίληψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1994, σ. 39-40.

Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν καθηγητὴ κ. Γεώργιο Δημητροκάλλη, ὁ ὁποῖος παρακολούθησε τὴν ἐκπόνηση τῆς μελέτης μὲ ὑποδείξεις καὶ σχετικὲς παρατηρήσεις.

1. Ἡ Παραμυθία, ποὺ βρίσκεται 37 χλμ. νοτιοανατολικά τῆς Ἡγουμενίτσας, πρωτεύουσας τοῦ νομοῦ Θεσπρωτίας, ἀξιώθηκε ἐπισκοπικῆς ἔδρας τὸν 15ο αἰώνα, μὲ μεταφορὰ τῆς ἔδρας τῆς Ἐπισκοπῆς Βουθρωτοῦ μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Βουθρωτοῦ ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Τὸ Βουθρωτὸ μνημονεύεται γιὰ πρώτη φορὰ ὡς ἔδρα ἐπισκοπῆς τὸ 458. Ἡ Ἐπισκοπὴ Βουθρωτοῦ ὑπαγόταν ἀρχικά στὴ Μητρόπολη Νικοπόλεως, τὸν 10ο αἰώνα στὴ Μητρόπολη Ναυπάκτου, τὸν 11ο αἰώνα στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος καὶ ἀπὸ τὸ 1431 στὴ Μητρόπολη Ἰωαννίνων μὲ τὸν τίτλο «Βουθρωτοῦ καὶ Γλυκῆς». Ὁ τίτλος αὐτὸς διατηρήθηκε ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, ὅποτε ἀνεφάνη ὁ τίτλος «Παραμυθίας». Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα ἕως τὸ 1895 ἡ Ἐπισκοπὴ Παραμυθίας ὑπαγόταν στὴ Μητρόπολη τῶν Ἰωαννίνων, ὅποτε προήχθη σὲ μητρόπολη. Ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1803 ἕως τὸν Αὐγούστο τοῦ 1809 ἐνώθη μετὰ τὴν Ἐπισκοπὴ Παραμυθίας καὶ ἡ Ἐπισκοπὴ Γηρομερίου. Ὄνόματα ἐπισκόπων τῆς ἐνωμένης Ἐπισκοπῆς Βουθρωτοῦ καὶ Γλυκῆς εἶναι γνωστά ἀπὸ τὸ 1543, ἐνῶ τῆς Ἐπισκοπῆς Παραμυθίας ἀπὸ τὸ 1775 ἕως τὸ 1895, βλ. Φ. Οἰκονόμου, *Ἡ Θεσπρωτία ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν*, Ἀθήνα 1979, σ. 15-17, τοῦ ἰδίου, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἠπείρου. Ἰδρυσις, Ὁργάνωσις καὶ Ἐξέλιξις αὐτῆς*, Ἀθήνα 1982, σ. 31-32, 48-53, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, Τ. Γριτσο-

πούλου, «Παραμυθίας, Φιλατῶν καὶ Γηρομερίου Μητρόπολις», *ΘΗΕ*, τόμ. 10, στ. 43, Χ. Σούλη, «Παραμυθία», *ΜΕΕ*, τόμ. Θ', σ. 650.

Ἡ Παραμυθία πῆρε τὸ ὄνομά της ἢ ἀπὸ τὸ φρούριο ποὺ εἶχε, στὸ ὁποῖο οἱ κάτοικοι ἔβρισκαν παραμυθία (παρηγοριά) ἀπὸ τὶς βαρβαρικῆς ἐπιδρομῆς, ἢ ἀπὸ τὸν ποταμὸ Θύαμι (Παραθναμία-Παραμυθία) ποὺ βρίσκεται ἐκεῖ κοντά, ἢ πιθανότερα ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Παραμυθίας (Παρηγορήτρα).

2. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια Κωνσταντινουπόλεως* 24 (1904), σ. 416.

3. Φ. Οἰκονόμου, ἔ.ἄ., σ. 139.

4. Δ. Πάλλας, «Ὁ Ἐπιτάφιος τῆς Παραμυθιάς», *ΕΕΒΣ* 27 (1957), σ. 127-150.

5. Τὸ εὐαγγέλιο ἔχει στάχωση ἀπὸ ξύλινες πινακίδες ἐπενδεδυμένες μὲ κεντητὸ βελουδο. Ἡ στάχωση κατὰ τὸν Δ. Πάλλα ἐγίνε στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα, βλ. Δ. Πάλλα, ἔ.ἄ., σ. 150.

6. Φ. Οἰκονόμου, ἔ.ἄ., σ. 139.

7. D. Pallas, «Epirus», *RbK* 11 (1971), στ. 292 καὶ πίν. 38.

8. Π. Βοκοτόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρὸν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1992², σ. 210 (σημ. 2).

9. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά καὶ Νεώτερα Μνημεῖα Ἠπείρου», *ΑΔ* 32 (1977), Χρονικά, σ. 163-164, τοῦ ἰδίου, «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά καὶ Νεώτερα Μνημεῖα Ἠπείρου. Νομὸς Θεσπρωτίας. Παραμυθία, ναὸς Κοίμησις τῆς Θεοτόκου», *ΑΔ* 33 (1978), Χρονικά, σ. 200.

10. Γ. Βελένης, «Ἐρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στὴ Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ» *ΕΕΠΣΑΠΘ*, παρὰρτ. ἀρ. 10 τοῦ Θ' τόμου, Θεσσαλονίκη 1984, τόμ. Α' (κειμ.), σ. 271, τόμ. Β' (πίνακες-σχέδια), πίν. 99α.

11. Κ. Τσουρῆς, *Ὁ Κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαν-*

ση από τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά (εἰκ. 3). Στὸν ναὸ ὑπάρχουν νάρθηκας καὶ μεταγενέστερος ἐξωνάρθηκας ἰσοπλατεῖς μὲ τὸν κυρίως ναό, καθὼς καὶ μεταγενέστερη στοὰ σχήματος Γ, κλειστή πρὸς Βορρὰ καὶ ἀνοικτὴ πρὸς Δυσμάς. Ἐπίσης, ὑπάρχει γυναικωνίτης στὸν ὁποῖο ἡ πρόσβαση γίνεται ἀπὸ κλίμακα στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς βόρειας πτέρυγας τῆς στοᾶς (εἰκ. 4). Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἐξωνάρθηκα ὑπάρχει διώροφο κτίσμα, τὸ ἰσόγειο τοῦ ὁποῖου εἶναι προσπελάσιμο μόνον ἀπὸ καταπακτὴ τοῦ γυναικωνίτη καὶ χρησιμοποιεῖται ὡς ὄστεοφυλάκιο. Ὁ ναὸς ἔχει μέσες ἐξωτερικὲς διαστάσεις 12.40 x 10.10 μ. χωρὶς τὶς κόγχες καὶ τὶς μεταγενέστερες προσθήκες. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ προσκολλῶνται ἐξωτερικὰ οἱ κόγχες τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τῶν παραβημάτων. Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικὴ μὲ λοξὲς ἀποτμήσεις στὰ σημεῖα ἐπαφῆς τοῦ τυμπάνου τῆς μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη. Τὰ κογχάρια προθέσεως καὶ διακονικοῦ εἶναι ἡμικυκλικῆς διατομῆς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ.

Τὸ δάπεδο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος βρίσκεται σὲ στάθμη 60 ἑκατ. ὑψηλότερη ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ καλύπτεται μὲσω τριῶν ἀναβαθμῶν. Ὁ χώρος τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος χωρίζεται ἀπὸ τὰ παραβήματα μὲ τοίχους πού διατρυπῶνται ἀπὸ τοξωτὲς πυλίδες ὕψους 2.65 μ. Στὴν κόγχη τῆς προθέσεως, βόρεια τοῦ διλόβου παραθύρου ἀνοίγεται μικρὴ κόγχη μὲ τραπεζοειδῆ διατομὴ καὶ εὐθύγραμμὴ ἀπόληξη πρὸς τὰ ἄνω. Δύο ἀκόμη μικρὲς κόγχες ἡμικυκλικῆς διατομῆς ἀνοίγονται στὸν βόρειο τοῖχο τῆς προθέσεως καὶ προορίζονται γιὰ τὴν ἐναπόθεση λειτουργικῶν σκευῶν. Τὸ κάτω μέρος τῆς κόγχης τῆς προθέσεως εἶναι κτιστὸ ἕως ὕψους 1.07 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ Ἱεροῦ. Στὸ τύμπανο τῆς κόγχης τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος καὶ στὸ κέντρο, σὲ ὕψους 1.65 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο ἀνοίγεται κογχάριο ὀρθογωνικῆς διατομῆς 45 x 15 ἑκ. μὲ ἡμικυκλικὴ ἀπόληξη πρὸς τὰ ἄνω καὶ ὕψους 65 ἑκατοστά.

Ὁ κυρίως ναὸς χωρίζεται μὲ ζευγὸς πεσσῶν σὲ τρία κλίτη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ κεντρικὸ εἶναι εὐρύτερο ἀπὸ τὰ πλάγια (πλάτος κεντρικοῦ κλίτους 3.45 μ., βορείου 1.70 μ. καὶ νοτίου 1.65 μ., δηλαδή ἀναλογία 2/1). Ὁ διαχωρισμὸς τοῦ νάρθηκα ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ γίνεται χωρὶς παρεμβολὴ τοίχου, ἀλλὰ μὲ ζευγὸς πεσσῶν καὶ ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο ἐξωνάρθηκα μὲ ζευγὸς πεσσῶν ἐγκάρσια τοποθετημένων. Τὸ ζευγὸς τῶν πεσσῶν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τὸ ἀνατολικὸ ζευγὸς πεσσῶν τοῦ νάρθηκα ἔχουν

ἀποτετημημένες τὶς γωνίες. Τὰ ἀνοίγματα μεταξὺ τῶν πεσσῶν κατὰ τὸ μήκος τοῦ ναοῦ γεφυρώνονται μὲ τόξα τῶν ὁποίων οἱ κλεῖδες βρῖσκονται σὲ ὕψους 3.30 μέτρα.

Τὸ μεσαῖο κλίτος καλύπτεται μὲ ἡμικυλινδρική καμάρα πού διακόπτεται πρὸ τοῦ τέμπλου ἀπὸ τὴν ἰσοῦψη ἐγκάρσια καμάρα (εἰκ. 5). Οἱ κλεῖδες αὐτῶν βρῖσκονται σὲ ὕψους 6.45 μέτρα ἀπὸ τὸ δάπεδο. Στὸ σημεῖο διασταυρώσεως τῶν δύο καμαρῶν ὑψώνεται ἡ τρουλοκαμάρα πού ἔχει διεύθυνση ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά (εἰκ. 6). Ἡ κλεῖδα τῆς φθάνει σὲ ὕψους 8.60 μέτρα. Τὰ πλάγια κλίτη καλύπτονται μὲ χαμηλότερους ἡμικυλίνδρους κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ (εἰκ. 7). Ἡ πρόσβαση στὸν ναὸ γίνεται ἀπὸ τὴν δυτικὴν πλευρὰ τοῦ νάρθηκα. Ὑπάρχουν ὅμως δύο θύρες στὸν κυρίως ναό, στὸν βόρειο τοῖχο (ὄπου ἡ βόρεια πτέρυγα τῆς στοᾶς) καὶ στὸν νότιο τοῖχο. Ἐπίσης, μία θύρα στὸν νότιο τοῖχο τοῦ διακονικοῦ, ἡ διάνοιξη τῆς ὁποίας εἶναι μεταγενέστερη τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ. Ἡ θύρα πού ἀνοίγεται στὸν νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ ἔχει ἐξωτερικὰ λίθινο ὀριζόντιο ἀνώφλι καὶ ψηλότερα κόγχη ὀρθογωνικῆς διατομῆς μὲ ἡμικυκλικὴ ἀπόληξη πρὸς τὰ ἄνω. Ὅλες οἱ θύρες ἔχουν πρόσφατα ἀντικατασταθεῖ. Ἡ πρόσβαση στὸ συγκρότημα ἀπὸ τὸν δρόμο γίνεται ἀπὸ τὴν βόρεια πλευρὰ τῆς δυτικῆς πτέρυγας τῆς στοᾶς, ἐνῶ ἀπὸ τὴν νότια πλευρὰ τῆς ἴδιας πτέρυγας γίνεται ἡ ἔξοδος πρὸς τὸ κοιμητήριο.

Ὁ νάρθηκας εἶναι τριμερής. Ὁ χωρισμὸς του κατὰ μήκος σὲ τρία μέρη πού ἀντιστοιχοῦν στὰ κλίτη τοῦ ναοῦ γίνεται μὲ δύο ἡμικυκλικὰ τόξα πού στηρίζονται ἀπ' ἑνὸς στοὺς δύο πεσσούς πού χωρίζουν τὸν νάρθηκα ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ καὶ ἀπ' ἑτέρου στοὺς δύο πεσσούς πού χωρίζουν τὸν νάρθηκα ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο ἐξωνάρθηκα. Τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ νάρθηκα καλύπτεται μὲ ἡμικύλινδρο κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ καὶ τὰ πλάγια μὲ σταυροθόλια.

Τὸ ἄκρο τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ ἐνισχύεται μὲ σφενδόνιο πλάτους 60 ἑκατ. πού στηρίζεται στὸ ἀνατολικὸ ζευγὸς πεσσῶν τοῦ νάρθηκα. Ὁμοίως ἐνισχυτικὸ τόξο, μεταβλητοῦ ὅμως πλάτους (65-75 ἑκ.), ὑπάρχει στὴ δυτικὴν πλευρὰ τοῦ νάρθηκα πού στηρίζεται στὸ ζευγὸς τῶν ἐγκάρσιων πεσσῶν. Οἱ κλεῖδες τῶν τόξων αὐτῶν βρῖσκονται σὲ ὕψους 4.65 μέτρα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ.

Οἱ τοῖχοι καὶ οἱ θόλοι τοῦ ναοῦ εἶναι ἐπιχρισμένοι. Ἀνεπίχριστὴ ἔμεινε μόνον ἡ τοιχοποιία στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βόρειας πτέρυγας τῆς στοᾶς. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ἐντοπίζονται λείψανα τοιχογραφιῶν σὲ περιορισμένη ἔκταση. Τὰ δάπεδα ἔχουν ὅλα ἀντικατασταθεῖ μὲ νεώτερα πλακίδια. Στὴ δυτικὴν πτέρυγα τῆς στοᾶς μόνον διατηρεῖται τὸ παλαιὸ δάπεδο ἀπὸ μεγάλες πλάκες ὀρθο-

τινῶν μνημείων τῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος, Καβάλα 1988, σποράδην.

Εἰκ. 1. Μεγάλη Παναγιά. Βορειοανατολική ἄποψη τῆς μονῆς.

γωνικοῦ σχήματος, στίς ὁποῖες παρεμβάλλονται ἄλλες μικρότερες με ἀκανόνιστο σχῆμα.

Στὴν τρίπλευρη κόγχη τοῦ Ἱεροῦ ὑπῆρχαν ἄλλοτε ἓνα δίλοβο παράθυρο στὴ μεσαία καὶ ἀπὸ ἓνα μονόλοβο στίς πλάγιες πλευρές, φραγμένα σήμερα με λιθοδομή. Ἡ πρόθεση φωτίζεται ἀπὸ στενὸ δίλοβο παράθυρο μορφῆς πολεμίστρας. Στὸ δίλοβο παράθυρο τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος δὲν σώζεται ἡ ἀρχικὴ κατασκευή. Διατηροῦνται ἴχνη τῶν λοβῶν καὶ τὸ τόξο πὺν τοὺς περιβάλλει. Ὁ κιονίσκος πὺν χώριζε τοὺς λοβοὺς ἔχει ἀφαιρεθεῖ.

Ὁ φωτισμὸς τοῦ κυρίως ναοῦ γίνεται ἀπὸ τρία παράθυρα στὰ ἀετώματα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ (βόρεια, νότια καὶ δυτικὴ), δύο παράθυρα στὰ ἀετώματα τῆς τρουλοκαμάρας, δύο ὀρθογωνικὰ παράθυρα ἀνοιγμένα μεταγενέστερα στὸν βόρειο καὶ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ἓνα μικρὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα (μονόλοβο)

στὸν νότιο τοῖχο. Στὸν νάρθηκα ὑπάρχουν δύο παράθυρα ὀρθογωνικοῦ σχήματος, ἀνὰ ἓνα στὸν βόρειο καὶ τὸν νότιο τοῖχο, μεταγενέστερα.

Ἡ ἐπικάλυψη τῶν στεγῶν τοῦ ναοῦ γίνεται με κεραμίδια βυζαντινοῦ τύπου. Ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο γινόταν ἢ προστασία ἀπὸ τὰ ὄμβρια στὰ σημεῖα τομῆς τῆς στέγης με τὰ τύμπανα τῶν ἀετωμάτων καὶ με τοὺς πλάγιους τοίχους τῆς τρουλοκαμάρας δὲν εἶναι γνωστός, διότι ἡ στέγη εἶναι πλήρως ἀνακατασκευασμένη. Στὰ σημεῖα συναντήσεως τῆς στέγης με τοὺς τοίχους ὑπάρχει γείσο ἀπὸ τρεῖς ἐπάλληλες σειρὲς πλίνθων, οἱ ὁποῖες στίς κόγχες τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἶναι τοποθετημένες ἐκφορικὰ¹². Ἐχω τὴ γνώμη ὅτι οἱ ἐκφορικὰ τοποθετημένες σειρὲς πλίνθων δὲν εἶναι οἱ ἀρχικὲς.

12. Μολονότι οἱ ναοὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου εἶναι κτίσματα

Τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ εἶναι σανιδωτὸ καὶ καλύπτει ὅλο τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ. Ἡ ἐπίστεψή του, ὁ σταυρός, τὰ λυπηρὰ καὶ οἱ δράκοντες ποὺ τὰ στηρίζουν εἶναι ξυλόγλυπτα. Ὑπάρχουν ἀκόμη ξύλινοι δεσποτικὸς θρόνος καὶ ξύλινοσ ὀκτάπλευρος ἄμβων.

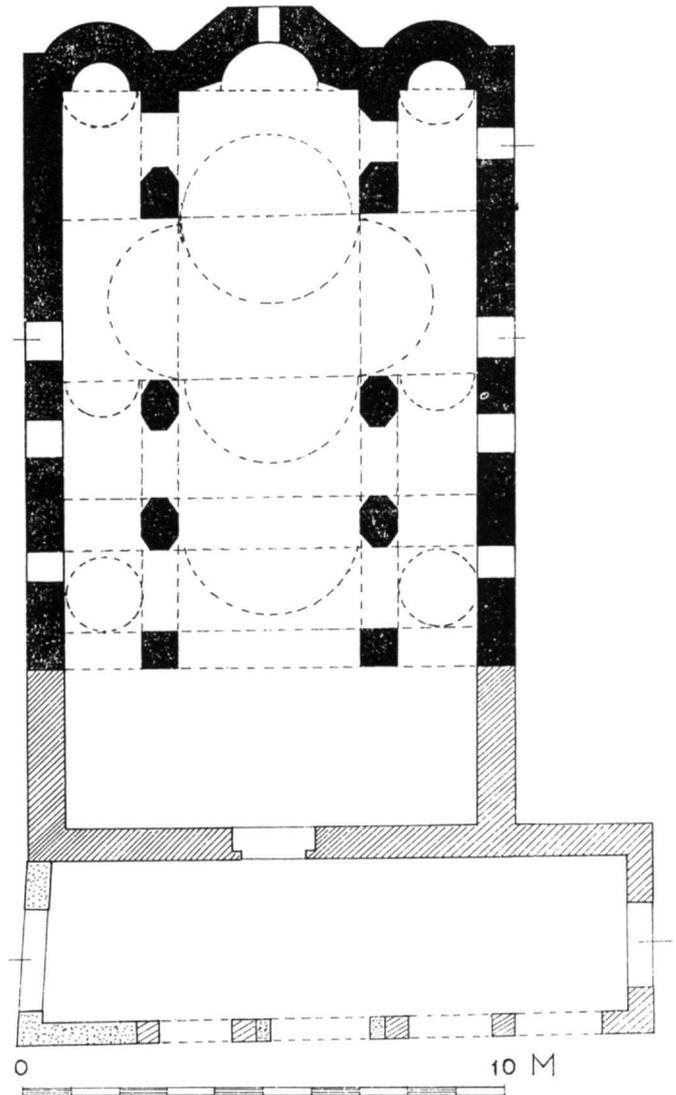
Οἰκοδομικὴ τεχνικὴ

Ἡ τοιχοποιία στὴ Μεγάλῃ Παναγίᾳ εἶναι κατασκευασμένη κατὰ τὸ χαλαρὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα¹³ μὲ συνεχεῖς ὀριζόντιες στρώσεις λίθων ποὺ χωρίζονται ἀπὸ στρώσεις μὲ μονὲς πλίνθους. Στους κατακόρυφους ἄρμους ὑπάρχουν ζεύγη πλίνθων τοποθετημένων κατακόρυφα μὲ παρεμβολὴ ἄφθονου κονιάματος (εἰκ. 8). Γενικὰ ἡ τοιχοποιία εἶναι ἰσόδομη ἀλλὰ χωρὶς αὐστηρὴ κανονικότητα. Οἱ λίθοι εἶναι στοιχειωδῶς ὀρθογωνισμένοι καὶ ἔχουν τὶς γωνίες στρογγυλεμένες. Τὸ πάχος τῶν τοίχων ποικίλλει ἀπὸ 55 ἕως 83 ἐκατ.

Τὸ χαλαρὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοδομίας τῆς Μεγάλῃς Παναγίας μὲ παρεμβολὴ ἄπλης σειρᾶς πλίνθων στους ὀριζόντιους ἄρμους καὶ ζεύγους κατακόρυφων πλίνθων στους κατακόρυφους ἄρμους εἶχε τὸ πλεονέκτημα ὅτι προσέφερε τὴν ἀπαιτούμενη διάσταση γιὰ τὴ στερέωση τῶν ἱκριωμάτων. Μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐργασιῶν καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἱκριωμάτων οἱ ὑποδοχῆς σφραγίζονταν μὲ τὴν παρεμβολὴ δύο κατακόρυφων πλίνθων¹⁴. Τὸ σύστημα αὐτὸ χαρακτηρίζει τὴν τοιχοποιία πολλῶν μνημείων τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου τὸν 13ο αἰῶνα καὶ ἰδιαίτερα τὸ δεῦτερο μισό. Τὴν ἴδια ἐποχὴ διαδόθηκε στὶς γειτονικὲς περιοχὲς τῆς Μακεδονίας. Ἀπαντᾷ στὸ Κάστρο τῆς Ἄρτας (πρὶν ἀπὸ τὸ 1271)¹⁵, στὴν Κόκκινη Ἐκκλησιά (Μονὴ Βελλᾶς) στὴ Δροσσοπηγὴ (Βουλγαρέλι) Ἄρτας (περίπου τοῦ 1281)¹⁶, στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας (1283-1296)¹⁷, στὸν

τῶν χρόνων μετὰ τὸ 1200 ἔχουν ὅλοι γενικῶς πλίνθινα γείσα κατὰ τὴν παράδοση τῆς Πρωτεύουσας καὶ ὄχι πῶρινα, ὅπως οἱ ναοὶ τῆς νότιας Ἑλλάδας, βλ. Ἄ. Ὁρλάνδου, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἄρτης» *ABME B'* (1936), σ. 135. Ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Παναγίᾳ λείπουν τὰ πλίνθινα ὀδοντωτὰ γείσα ποὺ εἶναι γνωστὰ ἤδη ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ, βλ. G. Millet, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 264-267.

13. Τὸ χαλαρὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοδομίας εἶναι γνωστὸ στὴ ναοδομία τῆς Αἰτωλοακαρνανίας καὶ τῆς Ἡπείρου ἤδη ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, βλ. Κ. Τσουρῆ, ἔ.ἀ., σ. 27. Ἀπαντᾷ στὴν Παναγία Κορακονησίας (τέλος 10ου αἰῶνα)· Π. Βοκοτόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 142 καὶ πίν. 35β, στὴν Ἁγία Σοφία Μόμισσας, Δ. Κωνσταντῖος, «Νεώτερα στοιχεῖα σὲ βυζαντινοὺς ναοὺς Αἰτωλοακαρνανίας», *ἨπειρωΧρον* 23 (1981), σ. 275 καὶ Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 24β, στὴν Παναξιῶτισσα Γαβρολίμνης (τελευταῖο τέταρ-

Εἰκ. 2. Μεγάλῃ Παναγία. Κάτοψη Δ. Πάλλα.

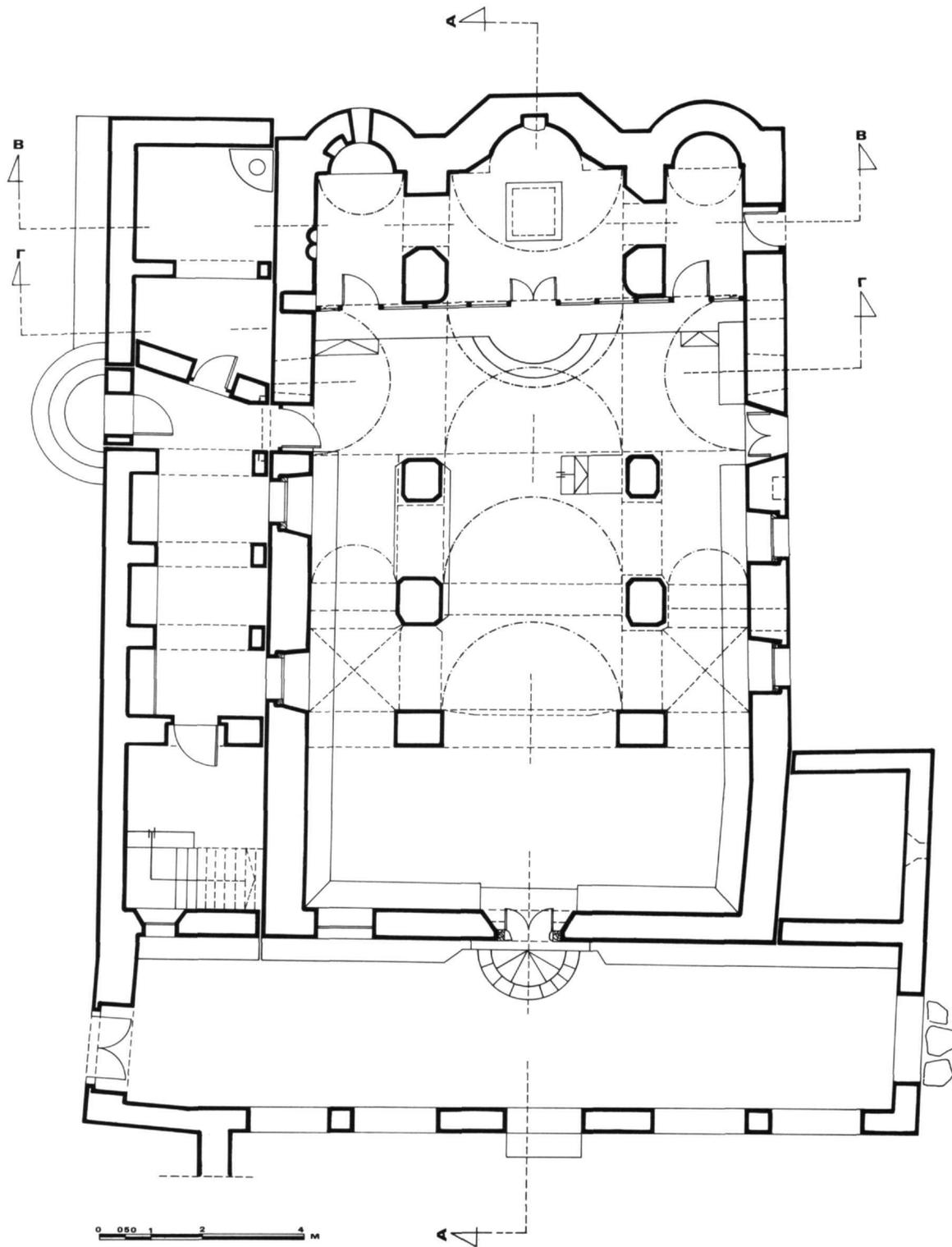
το 10ου αἰῶνα), Π. Βοκοτόπουλος, ἔ.ἀ., πίν. 48-49 καὶ στὸν Ἅγιος Δημήτριος Βαράσοβας, Ἄ. Ὁρλάνδος, «Ὁ Ἅγιος Δημήτριος τῆς Βαράσοβας», *ABME A'* (1935), σ. 106.

14. Πὰ τὴν τεχνικὴ τῆς στερέωσης τῶν ἱκριωμάτων στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ βλ. Γ. Βελένη, ἔ.ἀ., σ. 13-44. Ἰδιαίτερα γιὰ τὶς τοιχοποιεῖς τῶν μνημείων τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου σ. 29-30.

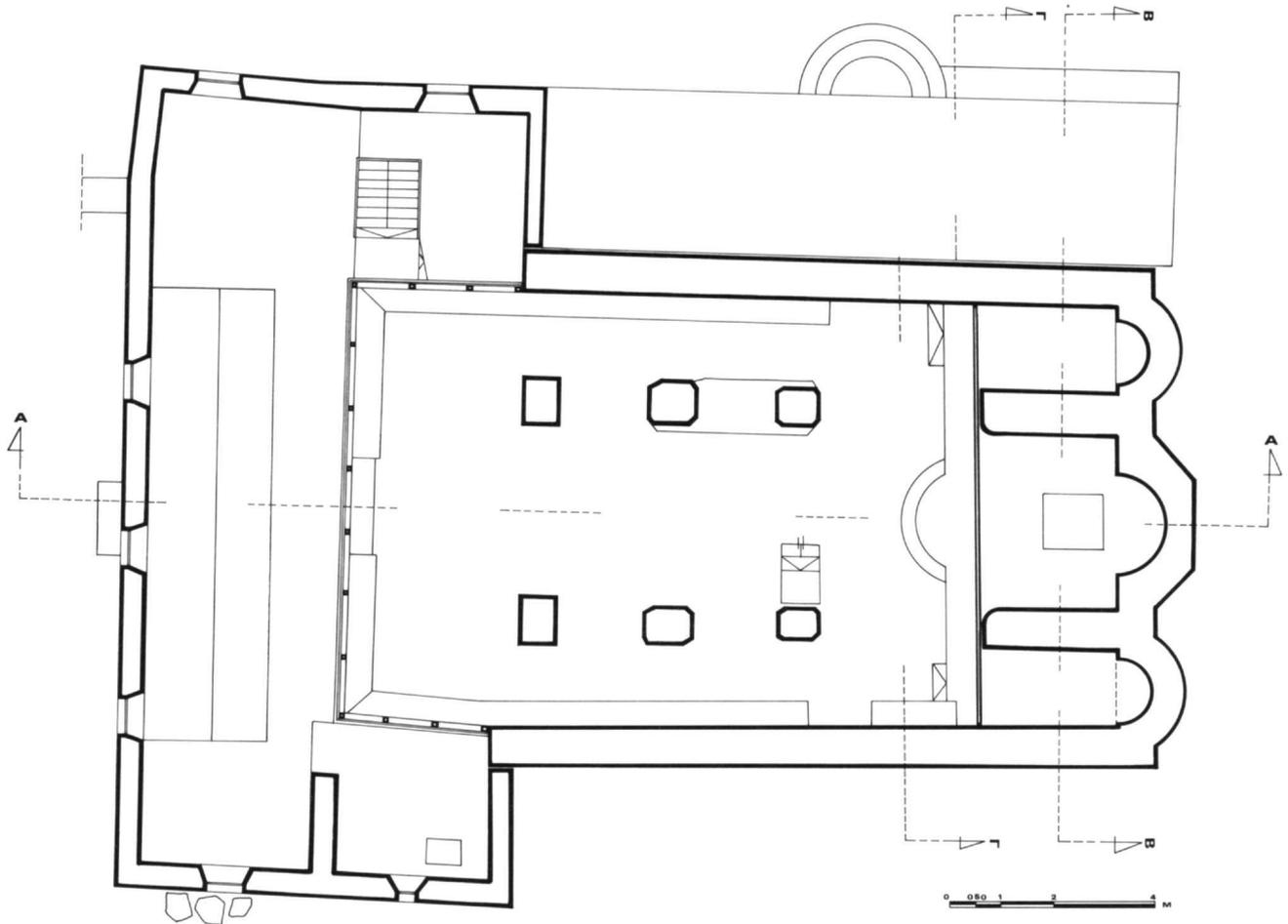
15. Ἄ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἄρτης», *ABME B'* (1936), σ. 155 (εἰκ. 5).

16. Ἄ. Ὁρλάνδος, «Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου», *ἨπειρωΧρον* 11 (1927), σ. 156-157. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 17α, 59β. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., εἰκ. 36-39.

17. Ἄ. Ὁρλάνδος, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης*, ἐν Ἀθήναις 1963, σ. 29 καὶ εἰκ. 21. Ἐπίσης C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1985, πίν. 28. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 81α.

Εἰκ. 3. Μεγάλη Παναγιά. Κάτοψη ναοῦ (ὑπάρχουσα κατάσταση).

Εικ. 4. Μεγάλη Παναγιά. Κάτοψη γυναικωνίτη (υπάρχουσα κατάσταση).

Ἅγιο Βασίλειο τῆς Ἁρτας¹⁸, στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὸ Τουρκοπάλουκο (Κυψέλη) Πρέβεζας¹⁹, στὴν Ὁμορφη Ἐκκλησιά κοντὰ στὴν Καστοριά (1296 κέ.)²⁰, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Ἀχρίδας²¹, στὴν Ἁγία Σοφία Ἀχρίδας (ἔξωνάρθηκας)²², στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὸ Prilep²³ καὶ ἀλλοῦ. Ὁ ναὸς στερεῖται κρηπίδας. Ἡ τοιχοδομία τῶν θόλων δὲν φαίνεται διότι ἐσωτερικὰ ὁ ναὸς εἶναι ἐπιχρισμένος.

18. Ὅπου ὑπάρχουν λίθοι (λίγοι στὴ νότια καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ) περιβάλλονται μὲ διπλὴ σειρὰ πλίνθων καὶ στοὺς ὀριζώντιους καὶ στοὺς κατακόρυφους ἄρμους: Ἄ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἁρτιης», *ABME B'* (1936), σ. 118-119, C. Mango, ἔ.ἀ., πίν. 210.

19. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 100α, β.

20. E. Stikas, *Une Église des Paléologues aux environs de Kastoria*, *BZ* 51 (1958), σ. 102.

21. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., σ. 30 καὶ σημ. 5.

22. C. Mango, ἔ.ἀ., πίν. 256 καὶ Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 102α.

Τυπολογία

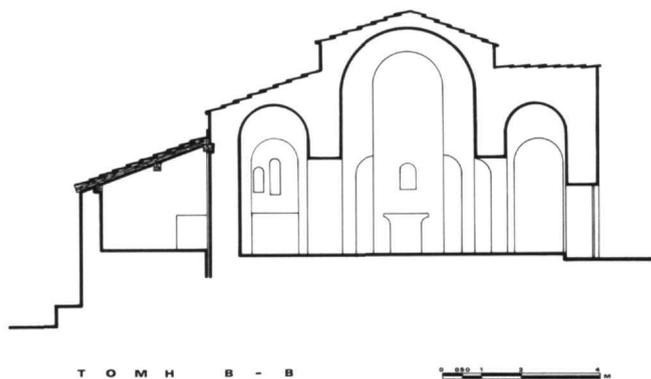
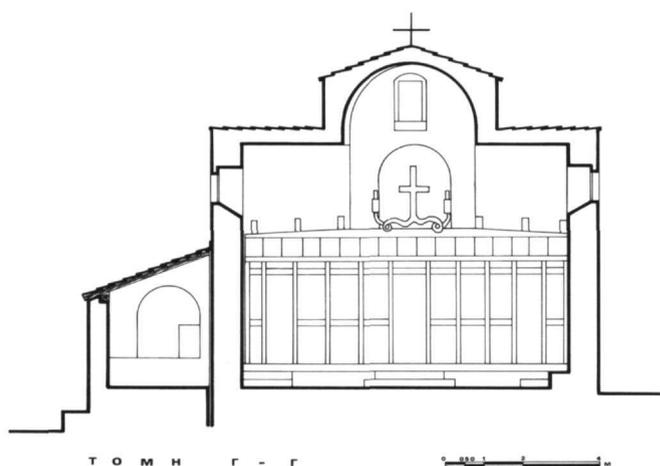
Τυπολογικὰ ὁ ναὸς τῆς Μεγάλης Παναγίας παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον, διότι ἀνήκει στὸν σπάνιο ναοδομικὸ τύπο τῶν τρικλιτῶν τρουλοκαμάρων ναῶν²⁴ (ἀναλογία πλάτους κεντρικοῦ πρὸς τὸ πλάτος τῶν πλαγίων κλιτῶν 2/1), μὲ τὴν τρουλοκαμάρα τοποθετημένη ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά. Μολονότι τὸ ἐγκώ

23. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 70α.

24. Ὁ τύπος μελετήθηκε ἀπὸ τὸν Ἄ. Ὁρλάνδο στὸν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ ὀνομασία του καθὼς καὶ ὁ ὄρος «τρουλοκαμάρα», βλ. Ἄ. Ὁρλάνδου, *Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας*, Ἀθήνα 1922, σ. 39, τοῦ ἰδίου, «Οἱ Σταυρεπίστεγοι Ναοὶ τῆς Ἑλλάδος», *ABME A'* (1935), σ. 50-52. Κατὰ τὸν Ἄ. Ὁρλάνδο ἡ τρουλοκαμάρα εἶναι ἓνας ἀπλοποιημένος ἐπαρχιακὸς τύπος ὀρθογώνιου τρούλου ποῦ προέκυψε ἀπὸ πρακτικὸς καὶ αἰσθητικὸς λόγους, μὲ αἰσθητικὴ ἀξία κατώτερη ἀπὸ τοὺς ἄλλους τύπους τρούλων, A. C. Orlandos, «Eine Unbeachtete Kuppelform», *BZ* 30 (1929-30), σ. 573. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ

Εἰκ. 5. Μεγάλη Παναγιά. Τομή κατὰ μήκος (Α-Α) (ὑπάρχουσα κατάσταση).

Εἰκ. 6-7. Μεγάλη Παναγιά. Ἐγκάρσιες τομές (Γ-Γ) καί (Β-Β) (ὑπάρχουσα κατάσταση).

σιο κλίτος της εἶναι λίγο στενότερο (πλάτος 3 μ.) ἀπὸ τὸ κατὰ μήκος (πλάτος 3.45 μ.), πράγμα πού θά δικαιολογοῦσε τὴν τοποθέτηση τῆς τρουλοκαμάρας ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο, ἢ τρουλοκαμάρα ἐκτείνεται παράλληλα μὲ τὸν κατὰ μήκος ἄξονα, χωρὶς τὴν παρεμβολὴ σφαιρικών τριγώνων. Ἔτσι ἡ ὑπερύψωση τῆς τρουλοκαμάρας πάνω ἀπὸ τὸν ἐγκάρσιο κυλινδρικό θόλο ἐμφανίζει ἐξωτερικὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα κλιμάκωση τῶν ὀγκῶν τοῦ ναοῦ. Ἔως σήμερα τρίκλιτοι τρουλοκάμαροι εἶναι γνωστοί μόνον: ἡ Ἐπισκοπὴ Σκύρου στὴ μεταγενέστερη μορφή της μὲ τὴν τρουλοκαμάρα τοποθετημένη ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά²⁵, ἡ Κάτω Παναγιά Ἄρτας (13ος αἰ.)²⁶, ὁ Ἅγιος Δημήτριος στὸ Τουρκοπάλυκο (1242)²⁷, ἡ Ἁγία Τριάς Ἀδάμαντος Μήλου (17ος ἡ

πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι οἱ ὀρθογωνικοὶ τρούλοι ἐμφανίσθηκαν παράλληλα μὲ τοὺς κυλινδρικοὺς καὶ τοὺς πολυγωνικοὺς τρούλους. Τὸ πλεονέκτημά τους εἶναι ὅτι προσαρμόζονται σὲ ὅλους τοὺς τύπους τῶν ναῶν.

25. Χ. Μπούρας, «Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Σκύρου», ΔΧΑΕ Β' (1960-61), σ. 68-70. Ἐδῶ ἡ τρουλοκαμάρα ἀντικατέστησε παλαιότερο τρούλο.

26. Γ. Λαμπάκης, ΔΧΑΕ Γ' (1903), σ. 89-92. G. Millet, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 50, 51, εἰκ. 24. A. Orlandos, ἔ.ἀ., σ. 577-582. Ἄ. Ὀρλάνδος, «Οἱ Σταυρεπίστεγοι Ναοὶ τῆς Ἑλλάδος», ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 41, 51 καὶ εἰκ. 9ν, τοῦ ἰδίου, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἄρτης», ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 70-87.

27. Ἄ. Χατζηνικολάου, «Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Ἠπείρου», ΑΔ 21 (1966), σ. 295 καὶ πίν. 298α, β, γ. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 100α, β.

Εἰκ. 8. Μεγάλη Παναγία. Νότια ὄψη.

ἀρχές 18ου αἰ.)²⁸, ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος στὸ Βασιλικὸ τοῦ Πωγωνίου (τέλος 16ου ἢ ἀρχές 17ου αἰ.)²⁹, ἡ Παναγία (Κοίμησις) Λεβιδίου Ἀρκαδίας σὲ δεύτερη φάση³⁰ καὶ ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος στὸ Μαυρομάτι Βοιωτίας³¹, μὲ τὴν τρουλοκαμάρα τοποθετημένη ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο.

Τρουλοκάμαροι μὲ τὴν τρουλοκαμάρα ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, ὅπως καὶ ἡ Μεγάλη Παναγία, ὑπάρχουν ἀκόμη ὀρισμένοι ναοὶ τοῦ τύπου τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ. Συγκεκριμένα, τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Νικολάου Μονῆς Σαγματᾶ Βοιωτίας (ἐποχῆς Τουρκοκρατίας)³², ὁ Αἰ-Λέος στὸ Μπρίμι Μάνης (11ος αἰ.)³³, ἡ

28. Δ. Βασιλειάδης, «Συμβολὴ εἰς τοὺς τρουλοκαμάρους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος», *ΕΕΒΣ* Λ' (1960-1961), σ. 169 (εἰκ. 1).

29. Κ. Οἰκονόμου, «Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος στὸ Βασιλικὸ τοῦ Πωγωνίου», *Ἐκτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1986*, σ. 49-50, τοῦ ἴδιου, «Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος στὸ Βασιλικὸ τοῦ Πωγωνίου», *ΑΡΜΟΣ*. Τιμητικὸς τόμος στὸν Καθηγητὴ Ν. Κ. Μουτσόπουλο γιὰ τὰ 25 χρόνια πνευματικῆς του προσφορᾶς στὸ Πανεπιστήμιο. Θεσσαλονίκη. Τμήμα Ἀρχιτεκτόνων, τόμ. Β', 1990, σ. 1293-1349.

30. Α. Orlandos, ἑ.ἀ., σ. 577-580. Ἄ. Ὁρλάνδος, «Οἱ Σταυρεπίστεγοι Ναοὶ τῆς Ἑλλάδος», *ΑΒΜΕ* Α' (1935), σ. 51 (εἰκ. 9, 1ν),

Ἄ. Τζάκου, «Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ στὸ Πάνιο Ὄρος Ἀττικῆς», *Ἐκκλησίες* 1, σ. 210.

31. Κ. Οἰκονόμου, «Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ διερεύνηση τοῦ Ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος στὸ Μαυρομάτι Βοιωτίας», *Δέκατο Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1994*, σ. 33-34.

32. Ἐσωτερικὰ τὸ μνημεῖο εἶναι μονόκλιτο τρίκογχο, Ἄ. Ὁρλάνδος, «Ἡ ἐν Βοιωτία Μονὴ τοῦ Σαγματᾶ», *ΑΒΜΕ* Ζ' (1951), σ. 106-110.

33. Ν. Δρανδάκης, «Ὁ Ναὸς τοῦ Αἰ-Λέου εἰς τὴν Μάνην», *ΔΧΑΕ* ΣΤ' (1970-72), σ. 147 (σχ. 1), 148 (σχ. 2), 149 (σχ. 3) καὶ πίν. 43.

Εικ. 9. Μεγάλη Παναγιά. Ανατολική όψη.

Ζωοδόχος Πηγή Πανίου ὄρους Ἀττικῆς (ἐποχῆς Τουρκοκρατίας)³⁴, ἡ Καθολικὴ Ἀφάντου Ρόδου (17ος αἰ.)³⁵ καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος (Σατοὶ Τσελεμιὶ Μεστζιδ) Ρόδου (Τουρκοκρ.)³⁶. Ἐπίσης, ναοὶ δίχως τυπολογικὴ ἔνταξη, ὁ Ἀστράτηγος Κρήτης³⁷ καὶ ὁ Ταξιάρχης στὸ Πολύγωνο Ἀττικῆς σὲ δευτέρη φάση³⁸. Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι τὸ μόνον μνημεῖο μὲ τὸ ὁποῖο ἡ Μεγάλη Παναγιά παρουσιάζει ἀπόλυτη τυπολογικὴ ὁμοιότητα εἶναι ἡ Ἐπισκοπὴ Σκύρου (τρίκλιτος τρουλοκάμαρος ναὸς μὲ τὴν τρουλοκαμάρα ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, σὲ ἀντικατάσταση παλαιότερου τρούλου). Ἡ ὁμοιότητα εἶναι

μάλλον συμπτωματικὴ. Τὸ κυρίως Ἱερὸ Βῆμα διαφοροποιεῖται μὲ τὸν χωρισμὸ του ἀπὸ τὰ παραβήματα μὲ τοίχους ποὺ διατρυπῶνται ἀπὸ τοξωτὲς πυλίδες. Αὐτὸ ἰσχύει στὶς περισσότερες βυζαντινὲς βασιλικές· πρβλ. Βλαχέρνα καὶ Μέντζενα, βασιλικὲς Βυζαρίου, Ζούρτσας, Πρωτάτου, Ἁγίου Ἀχιλλείου Πρέσπας, Manastir, Ἁγ. Εὐθύμιο Θεσσαλονίκης, Γλυκέος, Ἁγία Θεοδώρα Ἄρτης, Ἁγ. Δημήτριο Ἡλίδας, Παλαιοκατούνα, Ἁγία Σοφία Νίκαιας³⁹, Βλαχέρνες Ἡλείας⁴⁰, Μητρόπολη Μυστρᾶ⁴¹ κ.ἄ. Στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ ναοῦ ἀπολήγουν τρεῖς κόγχες, τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τῶν παραβημάτων (εἰκ. 9).

34. Ἄ. Τζάκου, ἔ.ἄ., σ. 209-215.

35. Ἄ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ρόδου», *ΑΒΜΕ ΣΤ'* (1948), σ. 25 (εἰκ. 20), 89.

36. Ἄ. Ὁρλάνδος, ἔ.ἄ., σ. 89, 97 (εἰκ. 82), 98 (εἰκ. 84).

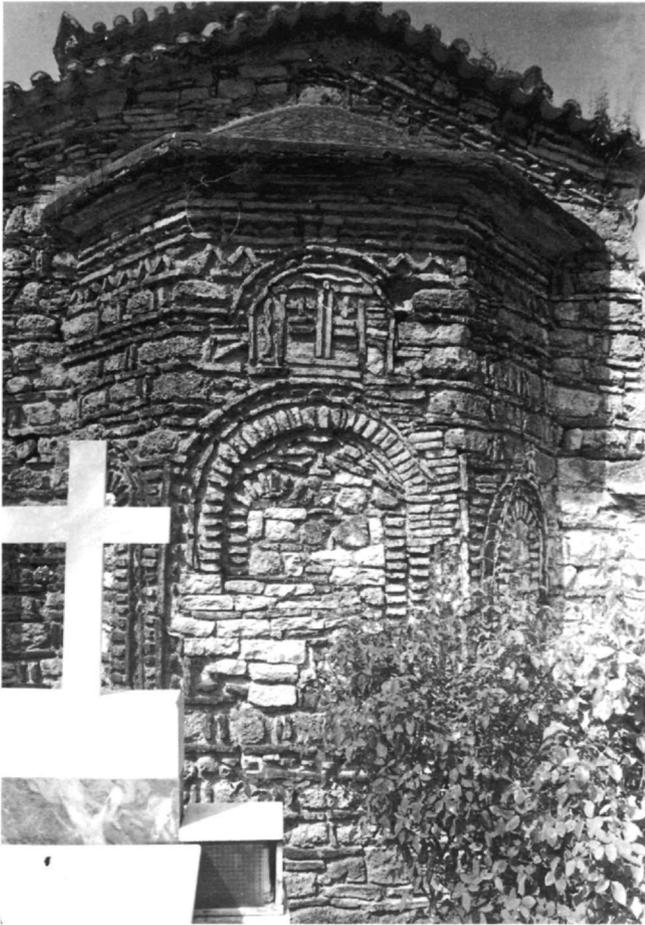
37. Ἐδῶ ἡ τρουλοκαμάρα προεκτείνεται καὶ μετατρέπεται σὲ μακρὰ κατὰ μῆκος ὑψηλὴ καμάρα, G. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, 2, Venezia 1908, εἰκ. 178.

38. Τὸ μνημεῖο παρουσιάζει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὰ ἀντίστοιχα Ροδιακά. Ἄ. Ὁρλάνδος, «Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ἰμμητοῦ, Πεντελικοῦ, Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω», *ΕΜΜΕ*, τεύχ. 3 (1933), σ. 132 (εἰκ. 169), Ἄ. Τζάκου, ἔ.ἄ., σ. 210.

39. Π. Βοκοτόπουλος, ἔ.ἄ., σ. 132 καὶ σημ. 4.

40. Ἄ. Ὁρλάνδος, *ΑΕ* 1923, σ. 8.

41. G. Millet, *Monuments Byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 17 (εἰκ. 13).

Εἰκ. 10. Μεγάλη Παναγιά. Ἡ τρίπλευρη κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Εἰκ. 11. Μεγάλη Παναγιά. Ἡ ἀψίδα στή βόρεια πλευρᾶ τῆς τρίπλευρης κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Οἱ περισσότεροι βυζαντινοὶ ναοί, πλὴν τῶν σταυροσχημῶν καὶ ἐκείνων πού ἔχουν περιορισμένες διαστάσεις, ἔχουν κατὰ κανόνα τρεῖς ἀψίδες προσαρτημένες στήν ἀνατολική πλευρά⁴². Ἡ ὑπαρξη τριῶν κογχῶν προσκολλημένων ἐξωτερικά στήν ἀνατολική ὄψη τῆς Μεγάλης Παναγιάς, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ κεντρική τρίπλευρη καὶ οἱ ἄλλες δύο ἡμικυκλικές εἶναι ἰδιομορφία πού ἀπαντᾶ σὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου μόνο στή Βλαχέρνα τῆς

Ἄρτας, στήν ὁποία ἡ κόγχη τῆς προθέσεως κάτω μὲν εἶναι ἡμικυκλική, πάνω δὲ πεντάπλευρη⁴³.

Στὸν τριμερῆ νάρθηκα τῆς Μεγάλης Παναγιάς σημειώσαμε τὴν κάλυψη τῶν πλάγιων διαμερισμάτων μὲ σταυροθόλια. Τὰ σταυροθόλια ἐφαρμόσθηκαν σὲ πολὺ λίγα μνημεῖα κατὰ τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους⁴⁴. Στους ναοὺς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου στήν Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας⁴⁵, στήν Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρ-

42. Πὰ τὸ θέμα βλ. σχετ. Ch. Delvoye, «Études d'Architecture Paleochrétienne et Byzantine, 2. L'abside», *Byzantion* XXXII (1962), σ. 291-310, 489-547. Ἐπίσης Π. Βοκοτόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 134, ὅπου ἀναφέρονται βυζαντινοὶ ναοὶ κατ' ἐξάφαισιν μὲ μία ἀψίδα, σημ. 2 (τριλίτες βασιλικές) καὶ σημ. 3 (ὀκτάστυλοι καὶ μεταβατικοὶ σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένοι ναοί).

43. Π. Βοκοτόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 21 καὶ σχ. 7. Ὁ Δ. Πάλλας ὑποστηρίζει ὅτι αὐτὴ ἡ ἐντελῶς ἀσυνήθιστη διάταξη τοῦλάχιστον στή Βλα-

χέρνα θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ τὴν ἐπιδίωξη τῶν μαστόρων τῆς Ἄρτας νὰ δημιουργήσουν πολλαπλότητα στὶς μορφές καὶ ζωγραφικὲς ἐντυπώσεις, βλ. D. Pallas, «Epirus», *RbK* II (1971) στ. 278 καὶ 235. Ἐπίσης γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. Ch. Delvoye, ἔ.ἀ., σ. 537 (σημ. 2).

44. X. Μπούρας, *Ἱστορία τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*, 2ος τόμος, Ἀθήνα 1994, σ. 420.

45. Ἰσόγειο: στὰ τέσσερα ἀκραῖα διαμερίσματα τοῦ νάρθηκα καὶ

Εικ. 12. Μεγάλη Παναγιά. Τὸ δίλοβο παράθυρο τῆς μεσαίας πλευρᾶς τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Εικ. 13. Μεγάλη Παναγιά. Τὸ δίλοβο παράθυρο στὴν κόγχη τῆς προθέσεως.

τας⁴⁶ καὶ στὴν Παλαιοκατοῦνα Αἰτωλοακαρνανίας⁴⁷. Ἐνδιαφέρουσα τυπολογικὴ λεπτομέρεια στὸ μνημεῖο ἀποτελεῖ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο χωρίζεται ὁ νάρθηκας ἀπὸ τὸν κυρίως ναό, ὄχι μὲ παρεμβολὴ τοίχου, ἀλλὰ μὲ παρεμβολὴ δύο πεσσῶν⁴⁸.

Μορφολογία

Στὴ σύνθεση τοῦ κτιρίου τῆς Μεγάλης Παναγιάς ἔχουν εἰσαχθεῖ ἐκ τῶν ὑπέρτερων νεώτερα στοιχεῖα (ἐξωνάρθη-

κας, στοά, ὀστεοφυλάκιο, κωδωνοστάσιο)· ἐπίσης ἔγινε ἀνακατασκευὴ τῆς στέγης. Οἱ ἐπεμβάσεις ἀλλοίωσαν τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ κτιρίου. Τὰ στοιχεῖα ὅμως πού προσ-αρτήθηκαν ἔχουν λειτουργικὸ χαρακτήρα καὶ ἡ προσθήκη τους στὸν ἀρχικὸ πυρήνα ἔδωσε ἐνδιαφέρουσα ἐξωτερικὴ μορφή στὸ μνημεῖο.

Ἡ τρίπλευρη κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἐμφανίζει πλαστικότητα στὶς πλευρὲς τῆς (εἰκ. 10). Πάνω ἀπὸ τὸ δίλοβο παράθυρο καὶ τὸ περιβάλλον τόξο σχηματίζεται τοξωτὸ πλίνθινο ἀψίδωμα στὸ τύμπανο τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει

στά δύο ἀκραῖα τοῦ κάθε παρεκκλησίου. Γυναικωνίτης: στὰ τέσσερα στενωμὴκη διαμερίσματα, βλ. Ἄ. Ὁρλάνδου, *Ἡ Παρηγορητισσα τῆς Ἄρτης*, ἐν Ἀθήναις 1963, σ. 26 (εἰκ. 18), 49 (εἰκ. 44).

46. Στὰ διαμερίσματα τῆς ἀνοικτῆς στοᾶς: Ἄ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἄρτης», *ΑΒΜΕ Β'* (1936), σ. 90 (εἰκ. 3).

47. Ἄλλοτε καλύπτονταν μὲ σταυροθόλια τὰ τρία διαμερίσματα

ἐκάστου τῶν πλαγίων κλιτῶν· σήμερα μόνον τὸ ἀνατολικὸ διαμέρισμα τοῦ κάθε κλίτους: Ἄ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας», *ΑΒΜΕ Θ'* (1961), σ. 23 (εἰκ. 2), 25.

48. Γιὰ τὸν χωρισμὸ τοῦ νάρθηκα ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ μὲ κίονες ἀντὶ τοίχου βλ. Ἄ. Πασαλῆ, «Ναοὶ τῆς Ἐπισκοπῆς Δομενίου καὶ Ἐλασσόνος. Συμβολὴ στὴ Μεταβυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ», *ΕΕΠΣΑΠΘ*.

Εἰκ. 14. Μεγάλη Παναγιά. Τὰ παράθυρα στῆ δυτικῇ κεραία τοῦ σταυροῦ καὶ στοῦ δυτικὸ ἀέτωμα τῆς τρουλοκαμάρας.

κεραμοπλαστικός διάκοσμος. Τὸ παραπάνω ἀψίδωμα παίξει ρόλο ἀνακουφιστικὸ καὶ διακοσμητικὸ συγχρόνως. Στὶς πλάγιες πλευρὲς ἀνοίγονται ἀψίδες (τειχισμένες σήμερα, ἄλλοτε ὅμως περιέβαλλαν μονόλοβα ἀνοίγματα) (εἰκ. 11), χαμηλότερες ἀπὸ τὸ τόξο πὺν περιβάλλει τὸ δίλοβο ἀψίδωμα τῆς μεσαίας πλευρᾶς (εἰκ. 12). Ἡ διάπλαση αὐτὴ τῆς τρίπλευρης κόγχης τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρον μορφολογικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Δεσποτάτου καὶ παρέχει πρόσθετο κριτήριον γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ.

Ἡ τρίπλευρη ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος μὲ τὰ ἀψιδώματα στὶς πλάγιες πλευρὲς τῆς χαρακτηρίζει τὴ ναοδο-

μία τῆς Μακεδονίας, στὴν ὁποία εἶναι γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα⁴⁹. Τὰ ὁμοίομορφα παράθυρα στὶς τρίπλευρες κόγχες εἶναι κανόνες στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Σὲ δύο ναοὺς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου στὸν Ἅγιον Στέφανον Ριβίου (ἀρχῶν 13ου αἰ.)⁵⁰ καὶ στὸν Προφήτη Ἡλία Παλαιοκατοῦνας⁵¹ ὑπάρχει τρίπλευρη ἀψίδα Ἱεροῦ Βήματος μὲ τρία μονόλοβα ἰσοῦπῃ παράθυρα, ἀπὸ ἓνα σὲ κάθε πλευρᾶ⁵². Εἰδικὰ ὅμως ἡ τρίπλευρη ἀψίδα μὲ ἀψιδώματα στὶς πλάγιες πλευρὲς διαφοροτικὸ ὕψους ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ ὑπερυψωμένου τόξου πὺν περιβάλλει τὸ παράθυρον τῆς κεντρικῆς πλευρᾶς εἶναι ἐπινόησιν τῶν συνεργῶν πὺν δούλεψαν στοὺς

Παράρτ. ἀρ. 30 τοῦ ΙΓ τόμου, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 624-625.

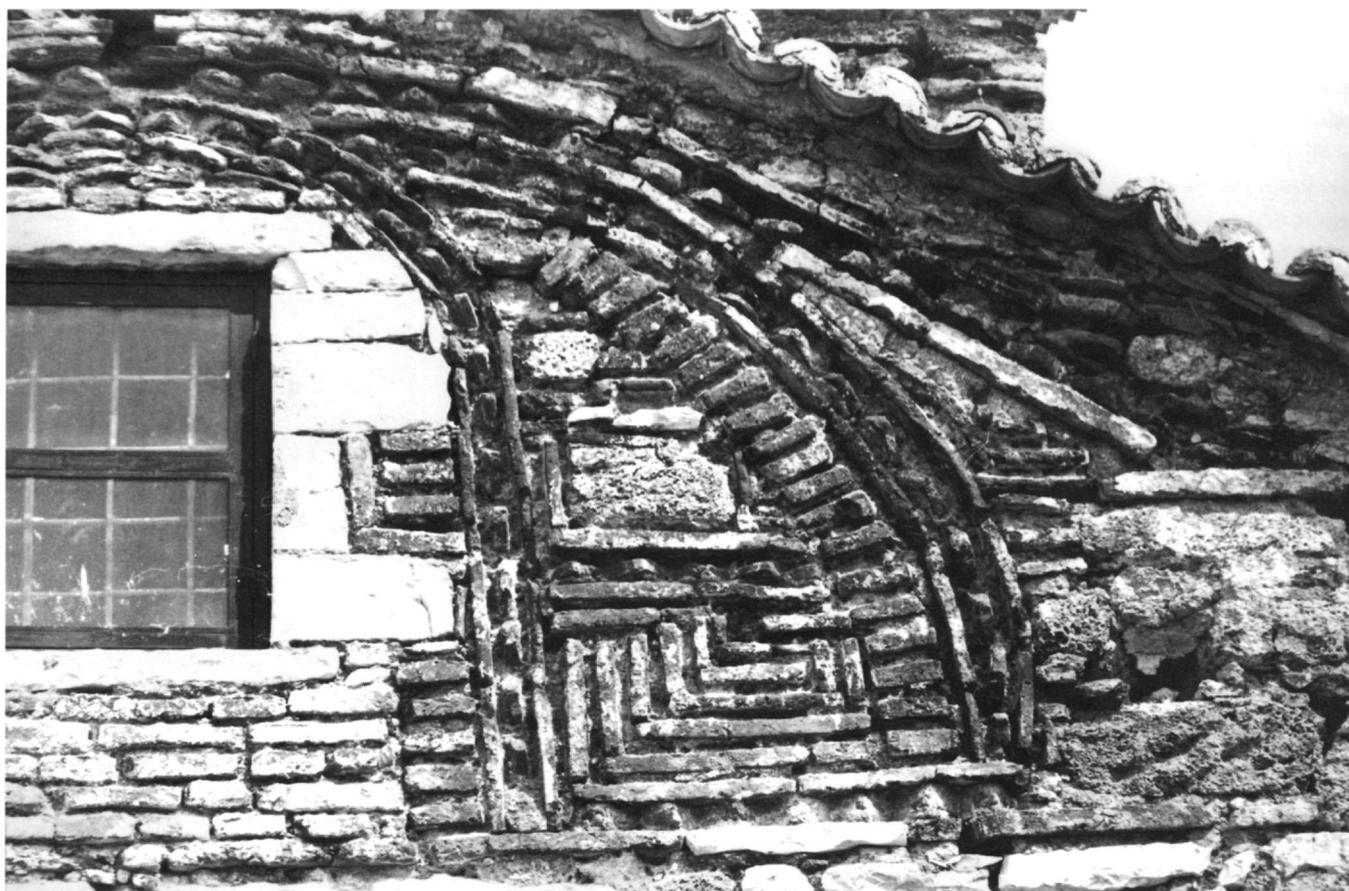
49. Ἅγιος Δημήτριος Αἰανῆς, βλ. G. Velenis, *Thirteenth Century architecture in the Despotat of Epirus: The Origins of the School. Studenica*, σ. 279-285, περὶλ. στὰ σερβικά. Ἐπίσης Κ. Τσουρῆ, ἔ.ἀ., σ. 13 καὶ σημ. 40, ὅπου ἀναφέρονται ὑστεροβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Μακεδονίας, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἡπείρου πὺν ἀκολουθοῦν τὴ μεσοβυζαντινὴ

παράδοσιν.

50. Χ. Μπούρας, «Ὁ Ἅγιος Στέφανος Ριβίου Ἀκαρνανίας», *ΕΕΠΣΑΠΘ*, τόμ. Γ (1968), σ. 43, 55, εἰκ. 1, πίν. ΙΙΒ.

51. Π. Βοκοτόπουλος, «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά καὶ Νεώτερα Μνημεῖα Ἡπείρου», *ΑΔ* 27 (1972), σ. 471-472 καὶ πίν. 411β.

52. Στροφή σὲ πρώμην περίοδο. Διατήρησιν τῆς παραδόσεως.

Εικ. 15. Μεγάλη Παναγιά. Νότια κεραία του σταυρού. Τò περύγιο του παραθύρου.

ύστεροβυζαντινούς ναούς της βορειοδυτικής Ελλάδας⁵³. Σε πολλά μνημεία του Δεσποτάτου που ανάγονται στην εποχή του Μιχαήλ Β΄ (1230-1267) έχουμε τρίπλευρη άψίδα Ίερου Βήματος, στις πλευρές της οποίας ανοίγονται ανισούψη παράθυρα, όπως και στη Μεγάλη Παναγιά της Παραμυθιάς και συγκεκριμένα στην Αγία Θεοδώρα της Άρτας⁵⁴, στην Αγία Κυριακή στο Γαρδικί⁵⁵, στην Παναγία Μπρυώνη⁵⁶, στον Άγιο Δημήτριο στο Ζερβοχώρι⁵⁷ και στον Παντοκράτορα στο Μονα-

στηράκι Βονίτισης⁵⁸. Σε άλλα μνημεία έχουμε τρίπλευρη άψίδα Ίερου Βήματος στις πλάγιες πλευρές της οποίας τὰ ανισούψη πρὸς τὸ κεντρικὸ παράθυρα ἀντικαθίστανται ἀπὸ τυφλὰ ἀψιδώματα, ὅπως ἡ ἀ΄ φάση τῆς Παρηγορήτισσας τῆς Άρτας καὶ ἡ Άγία Παρασκευὴ στὸ Θεσσαλικὸ χωριὸ Παναγίτσα⁵⁹. Σε δύο μνημεία τοῦ Δεσποτάτου, τὸν Άγιο Δημήτριο στὸ Τουρκοπάλουκο (μέσων 13ου αἰ.)⁶⁰ καὶ στὴν Άγία Αἰκατερίνη στὴν Περιθία κοντὰ στὴν Κέρκυρα⁶¹ τὸ κεντρικὸ ἀψιδώμα τῆς

53. G. Velenis, ἔ.ἀ.

54. Ά. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεία τῆς Άρτης», *ABME Β'* (1936), σ. 88 (εἰκ. 1).

55. Δ. Εὐαγγελίδης, «Ἡ Βυζαντινὴ Ἐκκλησία τῆς Άγίας Κυριακῆς τοῦ Γαρδικίου (Παραμυθιάς)», *Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον. Εἰς μνήμην Χρ. Σούλη*, Ἀθήνα 1956, σ. 132 (εἰκ. 1, 4).

56. Ά. Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ., σ. 54 (εἰκ. 4).

57. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Βυζαντινὰ, Μεσαιωνικὰ καὶ Νεώτερα Μνημεία Ἡπείρου», *ΑΔ* 29 (1973/74), σ. 625, πίν. 452δ.

58. Π. Βοκοτόπουλος, «Ὁ Νὰὸς τοῦ Παντοκράτορος στὸ Μονα-

στηράκι Βονίτισης», *ΔΧΑΕ* Γ' (1980/81), σ. 358, 360 (εἰκ. 1), 367 (εἰκ. 2), 373 καὶ πίν. 103β.

59. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοὶ Ναοὶ τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τὸ 10ο αἰὼνα ὡς τὴν Κατάκτηση τῆς Περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1393. Συμβολὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, Ἀθήνα 1979, πίν. 56α, β.

60. Ά. Χατζηνικολάου, «Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ Μνημεία Ἡπείρου», *ΑΔ* 21 (1966), Χρονικά, σ. 295 καὶ πίν. 298β.

61. Ἐ. Παπαθεοφάνους-Τσουρῆ, «Ἡ Ἐκκλησία τῆς Άγίας Αἰκατερίνης Νήσου Περιθίας στὴν Κέρκυρα», *Ἡπειρωχρον* 24 (1982), σ. 188, 193-194, πίν. 399.

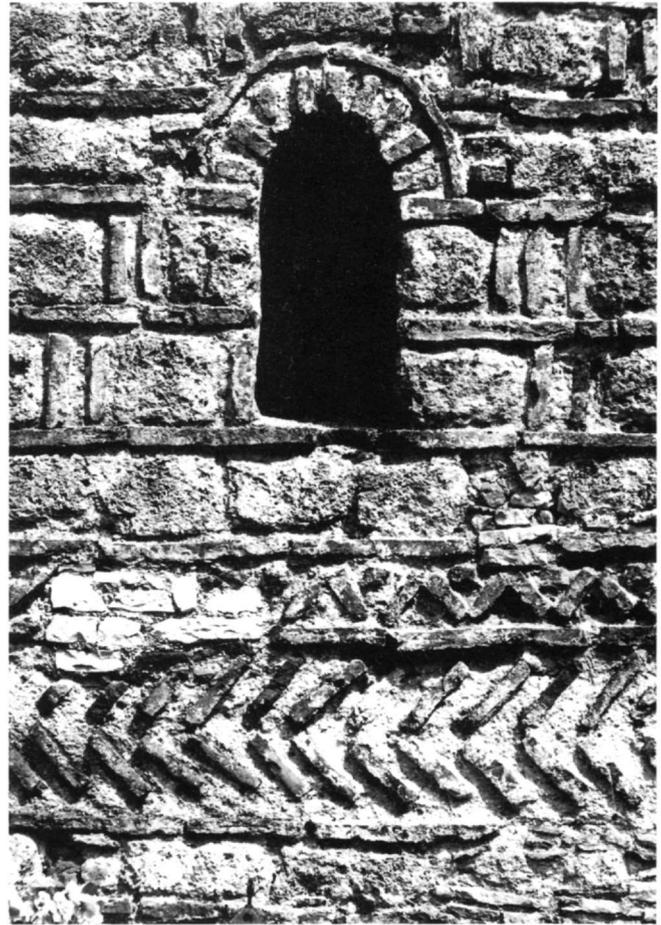
τριπλευρης κόγχης του Ίερου Βήματος έχει ελαφρά υπερύψωση ως προς τὰ πλάγια. Τὰ δύο τελευταία μνημεία είναι μεταβατικά από την Κομνήνεια στην Παλαιολόγεια περίοδο της σχολής του Δεσποτάτου της Ήπειρου. Από την εποχή αυτή και μετά επικρατούν οι τριπλευρες κόγχες με ισουψη τυφλά άψιδώματα, λεπτά, που φθάνουν έως τὸ γείσο. Παραδείγματα από τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα και μετά αποτελοῦν ἡ Κόκκινη Ἐκκλησία στὴ Δροσοπηγή, ἡ Περίβλεπτος Ἀχρίδας (1294/95), ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὴν Ὁμορφοκκλησία (1295), ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὸ Priler (τέλη 13ου αἰ.) και ἄλλα μνημεία ἀχρονολόγητα⁶².

Στὸ δίλοβο παράθυρο τῆς προθέσεως οἱ λοβοὶ χωρίζονται με λίθινο πεσίσκο πὸν φέρει ἐπίθημα ἀπὸ πωρόλιθο (εἰκ. 13). Ἔτσι οἱ λοβοὶ τοῦ παραθύρου και τὸ τύμπανο πὸν διαμορφώνεται ἀπὸ πάνω τους εἶναι πώρινοι.

Δίλοβο παράθυρο στὴν κόγχη τῆς προθέσεως τοῦ ὁποῖου οἱ λοβοὶ χωρίζονται με λίθινο ἢ μαρμάρινο κιονίσκο ἔχουν ἐπίσης ἡ Βλαχέρνα στὴν Ἄρτα⁶³, ἡ Κάτω Παναγιά⁶⁴, ἡ Πόρτα - Παναγιά⁶⁵ και ἄλλα μνημεία.

Τὰ παράθυρα σὰ ἀετώματα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ και τῆς τρουλοκαμάρας ἄλλοτε ἦσαν δίλοβα (εἰκ. 1, 8, 9). Στὴ θέση τους ἀνοίχθηκαν μεγάλα ὀρθογωνικά παράθυρα γὰ περισσότερο φωτισμό. Τὰ ἄλλοτε δίλοβα παράθυρα περιβάλλονται ἀπὸ υπερυψωμένο τοξωτὸ πλίνθινο πλαίσιο πὸν φθάνει κάτω ἔως τὴν ποδιά. Σὲ ἄλλα μνημεία τὸ πλίνθινο πλαίσιο φθάνει ἔως τὴ γένεση τοῦ τόξου και οἱ σταθμοὶ διαμορφώνονται με κοινὴ τοιχοποιία.

Ἡ χρήση τῶν διλόβων παραθύρων πὸν περιβάλλονται ἀπὸ υπερυψωμένο τοξωτὸ πλαίσιο γενικά συνηθίζεται ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα και μετά⁶⁶. Δὲν γνωρίζουμε πότε ἀκριβῶς ἄρχισε ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ τύπου στὴν Ἡπειρο. Ἀπαντᾷ σὲ δύο μνημεία πὸν σχετίζονται ἄμεσα με τὸν Μιχαὴλ Δούκα, στὴν Παναγία τοῦ Μπρωῶνη⁶⁷ και στὴν Κάτω Παναγιά⁶⁸, καθὼς και σὲ πολλὰ ἄλλα πὸν θεωροῦνται ὀψιμότερα, ὅπως στὸν τρουῖλο και τὴν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ροδιάς (13ος αἰ.)⁶⁹. Τὸ κεντρικὸ δίλοβο παράθυρο τῆς κόγχης τῆς Ἁγίας Θεοδώρας εἶναι πιθανὸν νὰ προηγῆται τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μπρωῶ-

Εἰκ. 16. Μεγάλη Παναγιά. Τὸ μονόλοβο παράθυρο στὴ νότια πλευρά.

νη, ἀφοῦ ἀνήκει στὴν πρώτη φάση τῆς βασιλικῆς (πρὶν ἀπὸ τὸν 13ο αἰ.)⁷⁰. Ἀρχαιότερο παράδειγμα ἔως τώρα τουλάχιστον δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ.

Δίλοβα παράθυρα κατὰ κανόνα συναντῶνται και σὰ βυζαντινὰ μνημεία τῆς Θεσσαλίας και κυρίως στὶς κόγχες τοῦ Ίερου Βήματος⁷¹. Τὰ παλαιότερα δίλοβα ἐγγεγραμμένα παράθυρα στὸν ἄντρο αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνα στὸν Ἅγιο

62. G. Velenis, ἔ.ἀ.

63. Ἄ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεία τῆς Ἄρτης», *ABME B'* (1936), σ. 13 (εἰκ. 6).

64. Ἄ. Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ., σ. 79 (εἰκ. 9). Ὁμοιο παράθυρο ὑπάρχει και σὸ διωνικιό.

65. Ἄ. Ὁρλάνδος, «Ἡ Πόρτα-Παναγιά τῆς Θεσσαλίας», *ABME A'* (1935), σ. 16 (εἰκ. 6).

66. H. Megaw, «The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches», *BSA XXXII* (1931-32), σ. 90-130 και N. Νικονάνος, ἔ.ἀ., σ. 171.

67. Π. Βοκοτόπουλος, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς Παναγίας τοῦ Μπρωῶνη», *ΑΔ* 28 (1973), Μελ., σ. 160 (πίν. 83).

68. Ἄ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεία τῆς Ἄρτης», *ABME B'* (1936), σ. 77 (εἰκ. 8, 9).

69. Ἄ. Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ., σ. 135-136 (εἰκ. 1, 3, 4).

70. Γ. Βελῆνης, «Ἐρμηγεία τοῦ Ἐξωτερικοῦ Διακόσμου στὴ Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονική», *ΕΕΠΣΑΠΘ* παρὰρτ. ἀρ. 10 τοῦ Θ' τόμου, Θεσσαλονίκη 1984, τόμ. Α' (κειμ.), σ. 119-120.

71. N. Νικονάνος, ἔ.ἀ., σ. 171 και σμμ. 663.

Εικ. 17. Μεγάλη Παναγιά. Τὸ μονόλοβο παράθυρο (τεχνημένο σήμερα) στὴ νότια πλευρά.

Νικόλαο στὰ Κανάλια Μαγνησίας⁷². Στὴ Μακεδονία τὸ πρωιμότερο παράδειγμα εἶναι ἡ ἀνωδομή στους Ἁγίους Ἀναργύρους Καστοριάς (πιθανὸν ἀνάγεται στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ.). Μὲ βάση τὰ παραπάνω, δηλαδὴ τὴν ἐμφάνιση τοῦ δίλοβου ἐγγεγραμμένου παραθύρου στὴν Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτας (πρὶν ἀπὸ τὸν 13ο αἰ.), στους Ἁγίους Ἀναργύρους Καστοριάς (τέλη 12ου αἰ.) καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὰ Κανάλια Μαγνησίας (ἄ μισὸ 13ου αἰ.), συμπεραίνουμε ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος παραθύρου ἐμφανίστηκε στὴς δυτικὲς ἐπαρχίες τοῦ Βυζαντιοῦ γύρω στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα, ἀπὸ τὰ μέσα δὲ τοῦ 13ου αἰώνα καὶ μετὰ χρησιμοποιοῦνταν παράλληλα μὲ τὸν τύπο τοῦ τρι-

λόβου παραθύρου⁷³. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρουμε τὴν Κάτω Παναγιά τῆς Ἄρτας στὴν ὁποία ἀπαντοῦν καὶ οἱ δύο τύποι μαζί⁷⁴. Τὰ δίλοβα παράθυρα τῆς Μεγάλης Παναγιάς πλαισιώνονται ἀπὸ τεταρτοκυκλικά περὺγια, πλὴν ἐκείνου ποῦ ἀνοίγεται στὸ ἀέτωμα τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 14).

Στὴ Μεγάλη Παναγιά οἱ λοβοὶ τῶν δίλοβων παραθύρων φαίνεται ὅτι πλησίαζαν ὑπερβολικὰ στὸ ἐσωράχιο τοῦ περιβάλλοντος τόξου καὶ ἔτσι δὲν ἄφηναν χωρὸ γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος (εἰκ. 8, 9). Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ παράθυρο στὸ ἀέτωμα τῆς βόρειας κεραίας τοῦ σταυροῦ, τὸ ὁποῖο φέρει ὑπερυψωμένο πλαίσιο (εἰκ. 1). Ἔτσι στὸ τύμπανο πάνω ἀπὸ τοὺς λοβοὺς ὑπάρχει κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος. Ἐλάχιστα ἴχνη σώζονται ἀντίστοιχα στὸ παράθυρο τοῦ ἀετώματος τῆς νότιας κεραίας τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 8, 15). Τὰ ὀρθογώνια παράθυρα τῆς νότιας πλευρᾶς (κάτω χαμηλά), ὅπως καὶ ἡ θύρα τοῦ διακονικοῦ στεροῦνται τόξων ὡς μεταγενέστερα (εἰκ. 8). Οἱ σταθμοὶ καὶ τὰ προβάζια τῶν παραθύρων ἔχουν λοξὴ ἀπότμηση μὲσω τῆς ὁποίας τὰ ἀνοίγματα διευρύνονται πρὸς τὰ μέσα (εἰκ. 5, 6). Ἐξωτερικὰ οἱ παραστάδες, τὰ σημερινὰ ὀριζόντια ἀνώφλια καὶ τὰ προβάζια σχηματίζονται ἀπὸ ἐπιμήκεις ὀρθογωνισμένους λίθους.

Τὸ μονόλοβο παράθυρο τῆς νότιας πλευρᾶς (εἰκ. 16), καθὼς καὶ ἓνα ὁμοίό του, φραγμένο σήμερα μὲ λιθοδομὴ (εἰκ. 17) στὸν νότιο τοῖχο τοῦ νάρθηκα εἶναι στενά, τοξωτά καὶ τοποθετημένα σὲ ὕψος 1.60 μ. ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους. Σχηματίζονται μὲ πλίνθινο διάκοσμο κατὰ τὸ ἄνω μέρος, ὁ ὁποῖος φθάνει ἕως τὴ γένεση τοῦ κάθε τόξου. Ἀνάλογα μονόλοβα παράθυρα μὲ ὅμοιο κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο καὶ στὴν ἴδια θέση μὲ τὴ Μεγάλη Παναγιά ἔχουμε καὶ στὴν Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτας⁷⁵. Παλαιὰ φράγματα παραθύρων δὲν σώζονται.

Τὴν τοιχοποιία τῆς Μεγάλης Παναγιάς, ἐκτὸς τοῦ πλινθοπερίκλειστου συστήματος σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένη, χαρακτηρίζει ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος, ἡ χρῆση τοῦ ὁποῖου στὸ ἐν λόγω μνημεῖο, ὅπως καὶ σὲ ὅλα τὰ μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου δὲν πρέπει νὰ ἀναχθεῖ σὲ τοιχοδομικὲς ἀνάγκες (χρῆση λεπτῶν τοιχοποιῶν), ὅπως συμβαίνει σὲ ἄλλα μνημεῖα τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου, ἀλλὰ στὴν προτίμηση πρὸς αὐτὸν τὸν τύπο διακόσμου, ὁ ὁποῖος ἔγινε κανόνας τὸν 13ο αἰώνα⁷⁶.

72. Ν. Νικονάνος, ἔ.ἀ., πίν. 13-17.

73. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., σ. 121.

74. Ἄ. Ὀρλάνδος, ἔ.ἀ., σ. 77 (εἰκ. 8, 9).

75. Κ. Τσουῆς, ἔ.ἀ., πίν. 26α, β.

76. Γ. Βελένης, «Ἡ Κεραμοπλαστικὴ διακόσμηση σὰν τοιχοδομικὴ λύση στὰ Βυζαντινὰ κτίσματα», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines. Athènes 1976. II, Art et Archéologie, Communications B'*, Athènes 1981, σ. 906.

Εικ. 18. Μεγάλη Παναγιά. Ανατολικό τύμπανο τρουλοκαμάρας.

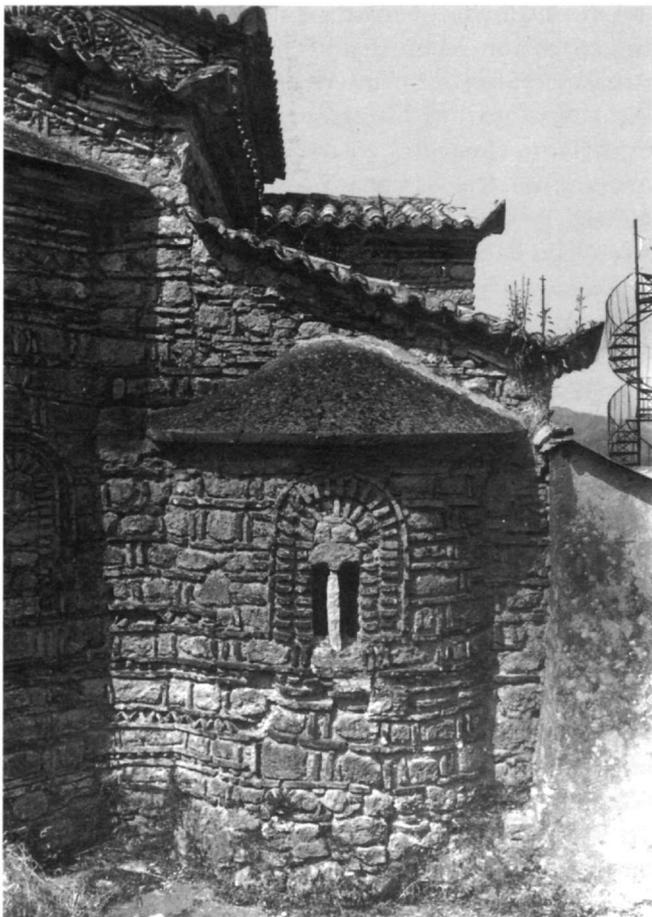
Ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου τῆς Μεγάλης Παναγιάς εἶναι τὰ ὑπερψωμένα πλαίσια διλόβων παραθύρων, οἱ ὁμόκεντρες πρὸς τὰ τόξα καμπύλες στὰ τύμπανα τῶν διλόβων παραθύρων, τὰ ὑψίκορμα τεταρτοκυκλικά πεπεράγια πὸν πλαισιώνουν τὰ δίλοβα παράθυρα, τὰ πλίνθινα πλαίσια τῶν παραθύρων, οἱ ἀπλές πλίνθινες ταινίες (σχηματίζονται ἀπὸ ἀπλές πλίνθους τοποθετημένες σὲ σειρά), οἱ ὀδοντωτὲς ταινίες, ταινία μὲ πλινθία τοποθετημένα λοξά, ταινία μὲ ψαροκόκαλο, πλίνθινη ζώνη ζίγκ-ζάγκ πρὸ κοίλου βάθους, πλίνθινη ζώνη ζίγκ-ζάγκ πρὸ κοίλου βάθους καὶ ὀριζόντια πλινθία τοποθετημένα στὰ ἀνοίγματα τῶν γωνιῶν, κεραμοπλαστικὸς σταυρὸς καὶ τέλος ἔγκοπτες πλίνθοι.

Ἐπερψωμένα πλαίσια διλόβων παραθύρων ὑπάρχουν στὸ παράθυρο τῆς κόγχης τῆς προθέσεως (εἰκ. 13), στὸ παράθυρο τῆς μεσαίας πλευρᾶς τῆς κόγχης τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος (εἰκ. 12), στὰ παράθυρα τῆς τρουλοκα-

μάρας τὰ ὁποῖα ἀρχικὰ ἦσαν δίλοβα (εἰκ. 1, 14) καὶ στὰ παράθυρα τῆς βόρειας καὶ νότιας κεραίας τοῦ σταυροῦ τὰ ὁποῖα ἦσαν ἐπίσης δίλοβα (εἰκ. 1, 8).

Ἐπίκεντρες πρὸς τὰ τόξα καμπύλες κατασκευασμένες ἀπὸ καμπυλωτὲς πλίνθους κοσμοῦν τὸ τύμπανο τοῦ δίλοβου παραθύρου τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ σταυροῦ. Ἐδῶ οἱ καμπύλες εἶναι ὁμόκεντρες πρὸς τοὺς λοβοὺς τοῦ ἀρχικοῦ διλόβου παραθύρου (εἰκ. 1). Ἀνάλογη λεπτομέρεια, συγκεχυμένα ὅμως ὑπάρχει καὶ στὸ παράθυρο τοῦ νότιου σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 8, 15). Πλίνθινες καμπύλες ὁμόκεντρες πρὸς τὰ τόξα τῶν παραθύρων ἀπαντοῦν στὴν Κόκκινη Ἐκκλησιᾷ⁷⁷, στὴν Παρη-

77. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., εἰκ. 36-41 καὶ Γ. Βελένης, «Ἐρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στὴ Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ», *ΕΕΠΣΑΠΘ*, παράρτ. ἀρ. 10 τοῦ Θ' τόμου, Θεσσαλονίκη 1984, πίν. 17α, 59β.

Εἰκ. 19. Μεγάλη Παναγιά. Ἀνατολικὸς τοῖχος Ἱεροῦ Βήματος. Ἡ πρόθεση.

Εἰκ. 20. Μεγάλη Παναγιά. Νότιος τοῖχος ναοῦ. Τὸ τμήμα πρὸς τὴν ἀκμὴ μετὸν ἀνατολικὸ τοῖχο.

γορήτισσα⁷⁸, στὴν Ἁγία Θεοδώρα⁷⁹, στὴν Κάτω Παναγιά⁸⁰, στὸν Ἅγιο Δημήτριο Κυψέλης (Τουρκοπάλουκο)⁸¹, στὸν Ἅγιο Βασίλειο⁸², στὴν Παλαιοκατούνα⁸³, στὴν Πρεβέντζα⁸⁴, στὴν Περιβλεπτο Ἀχρίδας⁸⁵, στὴν Ἁγία Σοφία Ἀχρίδας⁸⁶, στὴ Μολυβδοσκεπάστη⁸⁷.

Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, τὰ δίλοβα παράθυρα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας (εἰκ. 1, 8) καθὼς καὶ ἐκεῖνα τῆς τρουλοκαμάρας (εἰκ. 1, 14) πλαισιώνονται ἀπὸ ὑψίκορμα τεταρτοκυκλικά περὺγια. Οἱ λοβοὶ τῶν περὺγιων εἶναι χαμηλότεροι ἀπὸ τὸ τόξο πὺρ περιβάλλει τὰ δίλοβα παράθυρα. Ἔτσι τὰ περὺγια τείνουν νὰ σχηματίσουν ἐνιαία καμπύλη μετὰ πλαίσια τῶν δίλοβων παραθύρων. Τὰ περὺγια τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ διαμορφώνονται μετὰ πλίνθους τοποθετημένες ἐγκάρσια, πὺρ περιβάλλονται ἀπὸ πλίνθινη ὀδοντωτὴ ταινία. Τὰ περὺγια τοῦ ἀνατολικοῦ τυμπάνου τῆς τρουλοκαμάρας διαμορφώνονται μετὰ ἀπλὴ πλίνθινη ταινία, ἐνῶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου μετὰ διπλὴ σειρὰ πλίνθων τοποθετημένων ἐγκάρσια⁸⁸.

Οἱ ἐπιφάνειες τῶν περὺγιων πληροῦνται μετὰ ἀντίνοτες ὁμάδες ὁμοιοθέτων γωνιῶν (βόρεια καὶ νότια κεραία τοῦ σταυροῦ) (εἰκ. 1, 15)⁸⁹, μετὰ τρεῖς ὀριζόντιες ἐπάλλη-

78. Ἄ. Ὁρλάνδος, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης*, ἐν Ἀθήναις 1963, εἰκ. 17, 20, 27, 34.

79. Ἄ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἄρτης», *ABME Β'* (1936), ἔ.ἀ., σ. 102 (εἰκ. 13).

80. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., εἰκ. 24.

81. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 100α.

82. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., εἰκ. 5, 6.

83. Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 97α.

84. Αὐτόθι πίν. 111β.

85. Αὐτόθι πίν. 101β.

86. Αὐτόθι πίν. 102α.

87. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 175-176, ὅπου ἀναφέρονται καὶ μορφές πὺρ προσιωνίζουσι τὶς ὁμόκεντρες καμπύλες ὡς θέμα πληρώσεως τυμπάνων παραθύρων μετὰ ὑπερυψωμένα τοξωτὰ πλαίσια.

88. Βλ. Γ. Βελένη, ἔ.ἀ., σ. 262-270, ὅπου ἀναφέρονται μνημεῖα τῆς Πελοποννήσου στὰ ὁποῖα ἐξακολουθοῦν νὰ ἐφαρμόζονται τὰ τεταρτοκυκλικά περὺγια καὶ κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ. Πὰ περισσότερα παραδείγματα καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, «Ὁ Σταυρεπίστεγος Ναὸς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὴν Πλάτσα τῆς Ἐξω Μάνης», *Πελοποννησιακά*, τόμ. ΙΣΤ' (1985-86), σ. 429-430.

89. Ἀντίνοτες ὁμάδες ὁμοιοθέτων γωνιῶν ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου: στὴν Ἁγία Θεοδώρα, Ἄ. Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ., σ. 93 (εἰκ. 5), 102 (εἰκ. 13), στὴν Πόρτα-Παναγιά, Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 97β, στὸν Ἅγιο Δημήτριο Κυψέλης (Τουρκοπάλουκο), Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 100β, στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Μεσποτάμο Βορείου Ἠπείρου, Γ. Πακουμῆς, *Μνημεῖα Ὁρθοδοξίας στὴν Ἀλβανία*, Ἀθήνα 1994, σ. 101 (εἰκ. 226), στὴν Περιβλεπτο Ἀχρίδας, Γ. Βελένης, ἔ.ἀ., πίν. 84α.

λες ζώνες από τις οποίες ή άνω και ή κάτω σχηματίζονται με πλίνθους τοποθετημένες ἐγκάρσια, ή δὲ μεσαία με διπλή πλίνθινη ταινία (δυτικό τύμπανο τρουλοκαμάρας) (εἰκ. 14) και με ὀριζόντια και κατακόρυφα ζεύγη πλινθίων που συμπλέκονται μεταξύ τους και σχηματίζουν ψάθα (ἀνατολικό τύμπανο τρουλοκαμάρας) (εἰκ. 18)⁹⁰. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τυμπάνου τῆς δυτικῆς κεραιᾶς τοῦ σταυροῦ στερεῖται περυγίων και καλύπτεται με ἀντίνοτες ὀμάδες ὀμοιοθέτων γωνιῶν σὲ βαθμιδωτὴ διάταξη (εἰκ. 14)⁹¹.

Τὸ θέμα τῶν τεταρτοκυκλικῶν περυγιῶν ἐκατέρωθεν τυφλῶν ἀψιδωμάτων ἢ παραθύρων εἶναι καθαρά ἑλλαδικό που πέρασε ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο στὴν Ἀττική, τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, τὶς βορειότερες περιοχές, τὴν Ἡπειρο και ἔφθασε ἔως τὴν Ἀχρίδα⁹². Στὴν Ἡπειρο διαδόθηκε τὸν 13ο αἰῶνα και ἀπὸ τότε ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό στοιχεῖο τῆς διακόσμησης τῶν ναῶν τοῦ Δεσποτάτου. Ἀπὸ τὴν Ἡπειρο ἔφθασε στὰ Θεσσαλικά μνημεῖα (Πόρτα-Παναγιά). Τὰ μνημεῖα στὰ ὀποῖα ἐφαρμόστηκε τὸ θέμα τῶν περυγιῶν τοποθετοῦνται χρονολογικά σὲ διάστημα ἀπὸ τὸν 11ο⁹³ ἔως τὸν 15ο αἰῶνα⁹⁴.

Ἀξονικά δίλοβα παράθυρα συνδυασμένα με τεταρτοκυκλικά τυφλά ἀψιδώματα ἐκατέρωθεν, ὀπως στὴ Μεγάλη Παναγιά, ἀπαντοῦν στὴν Ἀγία Θεοδώρα τῆς Ἀρτας στὰ ἀετώματα τῆς ἀνατολικῆς και τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (1245-1260)⁹⁵, στὸν Ἀγιο Βασίλειο τῆς Ἀρτας (12ος-14ος

αἰ.) σὲ τὸ τύμπανο τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος⁹⁶, στὴν Παλαιοκατοῦνα Αἰτωλοακαρνανίας στὴν ἀνατολικὴ πλευρά⁹⁷, στὸν Ἀγιο Νικόλαο στὸ Μεσολόταμο Βορείου Ἡπείρου⁹⁸, στὴν Πόρτα Παναγιά⁹⁹ και ἀκόμη σὲ περιοχές ἐκτὸς τοῦ Δεσποτάτου. Κοινὸς τύπος ὀμως στὴν Ἡπειρο και στὶς δυτικῆς ἐπαρχίες τῆς Μακεδονίας εἶναι τὰ ἀξονικά παράθυρα με τεταρτοκυκλικά ἀψιδώματα ἐκατέρωθεν, ἐγγεγραμμένα σὲ μεγάλο ἀψιδώμα. Τὸ μορφολογικό αὐτὸ στοιχεῖο ἀπαντᾷ στὴ Μονὴ Βλαχερνῶν στὴν ἀνατολική¹⁰⁰ και στὴ δυτικὴ ὀψη¹⁰¹, στὴν Παναγία Βελλᾶς (τέλος 13ου αἰ.)¹⁰², στὸν Ἀγιο Δημήτριο στὸ Τουροκόπαλοκο (1242)¹⁰³, στὴ Μονὴ Κάτω Παναγιάς (1240-1250) στὰ ἀετώματα τῆς ἐγκάρσιας καμάρας ὀπου ὀμως στὰ τύμπανα τῶν περυγιῶν ἀνοίγονται παράθυρα¹⁰⁴, ἀλλὰ και στὶς δυτικῆς ἐπαρχίες τῆς Μακεδονίας, ὀπως στὸν Ἀγιο Γεώργιο Ὀμορφοκκλησιᾶς στὴν Καστοριά (τέλος 13ου αἰ.)¹⁰⁵, καθὼς και σὲ βορειότερες περιοχές που δέχθηκαν τὴν ἐπίδραση τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, ὀπως στὸν Ἀγιο Νικόλαο στὸ Δέλβινο, στὴ Βλαχέρνα, τὸν Ἀγιο Μιχαήλ και τὴν Ἀγία Τριάδα στὸ Βεράτι¹⁰⁶, στὴν Ἀγία Σοφία στὴν Ἀχρίδα (ἐξωνάρθηκας)¹⁰⁷, στὸν ναὸ τῶν Ἀρχαγγέλων στὸ Prilep¹⁰⁸ και στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ νάρθηκα τοῦ Lespovo¹⁰⁹.

Τὰ περυγία στὴ Μεγάλη Παναγιά εἶναι μακρόστενα, ὀπως και στὴ Βλαχέρνα και τὸν Ἀγιο Βασίλειο. Θὰ

90. Τὸ πλέγμα με ζεύγη πλινθίων ὀς ὀλικὸ πληρώσεως ἐπιφανειῶν ἀπαντᾷ σὲ μνημεῖα τῆς ὀστεροβυζαντινῆς, ἐπὶ τὸ πλείστον, περιόδου στὴ Μακεδονία, τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ Σερβία, τὴν Πελοπόννησο και τὴ Χίο, βλ. Κ. Τσουρῆ, ἔ.ἀ., σ. 170 και σμμ. 576-582.

91. Ἀντίνοτες ὀμάδες ὀμοιοθέτων γωνιῶν σὲ βαθμιδωτὴ διάταξη ἔχουμε σὲ ἀρκετοὺς ναοὺς τοῦ Δεσποτάτου: στὴν Ἀγία Θεοδώρα, Ἀ. Ὀρλάνδος, ἔ.ἀ., σ. 93 (εἰκ. 5), στὴν Παρηγορητισσα, Γ. Βελῆνης, ἔ.ἀ., πίν. 81α, στὴν Παναγία Μπρωῶνη, Ἀ. Ὀρλάνδος, ἔ.ἀ., σ. 51 (εἰκ. 1) και Γ. Βελῆνης, ἔ.ἀ., πίν. 83α, στὴν Κάτω Παναγία, Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., εἰκ. 23, 27, στὴν Παναγία Πρεβέντζας και στὸν Ἀγιο Δημήτριο Κυψέλης, Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 173, στὸν Ἀγιο Νικόλαο Μεσολοτάμου Βορείου Ἡπείρου, Γ. Πακουμῆς, ἔ.ἀ., σ. 99 (εἰκ. 224), 101 (εἰκ. 226), στὴν Πόρτα-Παναγιά, Γ. Βελῆνης, ἔ.ἀ., πίν. 97β, στὴ Μονὴ Βελλᾶς στὸ Βουλγαρέλι (Δροσοπηγή), Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., εἰκ. 39, Γ. Βελῆνης, ἔ.ἀ., πίν. 17α.

92. Ἀ. Ὀρλάνδος, *ABME Θ'* (1961), ἔ.ἀ., σ. 41-42 και Γ. Βελῆνης, ἔ.ἀ., σ. 271.

93. Ναὸς Σωτήρος Ἀμφίσσης, Ἀγία Σοφία και Περιβλεπτος Ἀχρίδος.

94. Ναοὶ τῆς Μυστρᾶ: Ἀγία Παρασκευή, Ἀγιοι Θεόδωροι, Περιβλεπτος, Ἀγία Σοφία, Εὐαγγελίστρια, Παντάνασσα κ.λπ.

95. Ἀ. Ὀρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἀρτίας», *ABME Β'* (1936), σ. 93 (εἰκ. 5), 102 (εἰκ. 13).

96. Ἀ. Ὀρλάνδος, ἔ.ἀ., σ. 119 (εἰκ. 3).

97. Ἀ. Ὀρλάνδος, *ABME Θ'* (1961), ἔ.ἀ., σ. 26 (εἰκ. 5), 27 (εἰκ. 6),

28 (εἰκ. 7), 37 (εἰκ. 18).

98. Γ. Πακουμῆς, ἔ.ἀ., σ. 99 (εἰκ. 224), 101 (εἰκ. 226).

99. Ἀ. Ὀρλάνδος, *ABME Α'* (1935), ἔ.ἀ., σ. 15 (εἰκ. 5), 18.

100. Π. Βοκοτόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα και τὴν Ἡπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1992², πίν. 8α.

101. Ἀ. Ὀρλάνδος, *ABME Β'* (1936), ἔ.ἀ., σ. 18 (εἰκ. 11).

102. Ἀ. Ὀρλάνδος, «Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, Ἡ Κόκκινη Ἐκκλησιὰ (Παναγία Βελλᾶς)», *ἩπειροΧρον* 2 (1927), σ. 153-169, Η. Hallensleben, «Die Architekturgeschichtliche Stellung der Kirche Sv. Bogorodica Peribleptos (Sv. Kliment) in Ohrid», *Zbronik* 6-7 (1967-74), σ. 304 κέ., εἰκ. 6, 7, Γ. Βελῆνης, ἔ.ἀ., πίν. 17α.

103. Ἀ. Χατζηρικόλαου, «Βυζαντινὰ και Μεσαιωνικά Μνημεῖα Ἡπείρου», *ΑΔ* 21 (1966), σ. 295 και πίν. 298α, β. Γ. Βελῆνης, ἔ.ἀ., πίν. 100α.

104. Ἀ. Ὀρλάνδος, *ABME Β'* (1936), ἔ.ἀ., σ. 75 (εἰκ. 6).

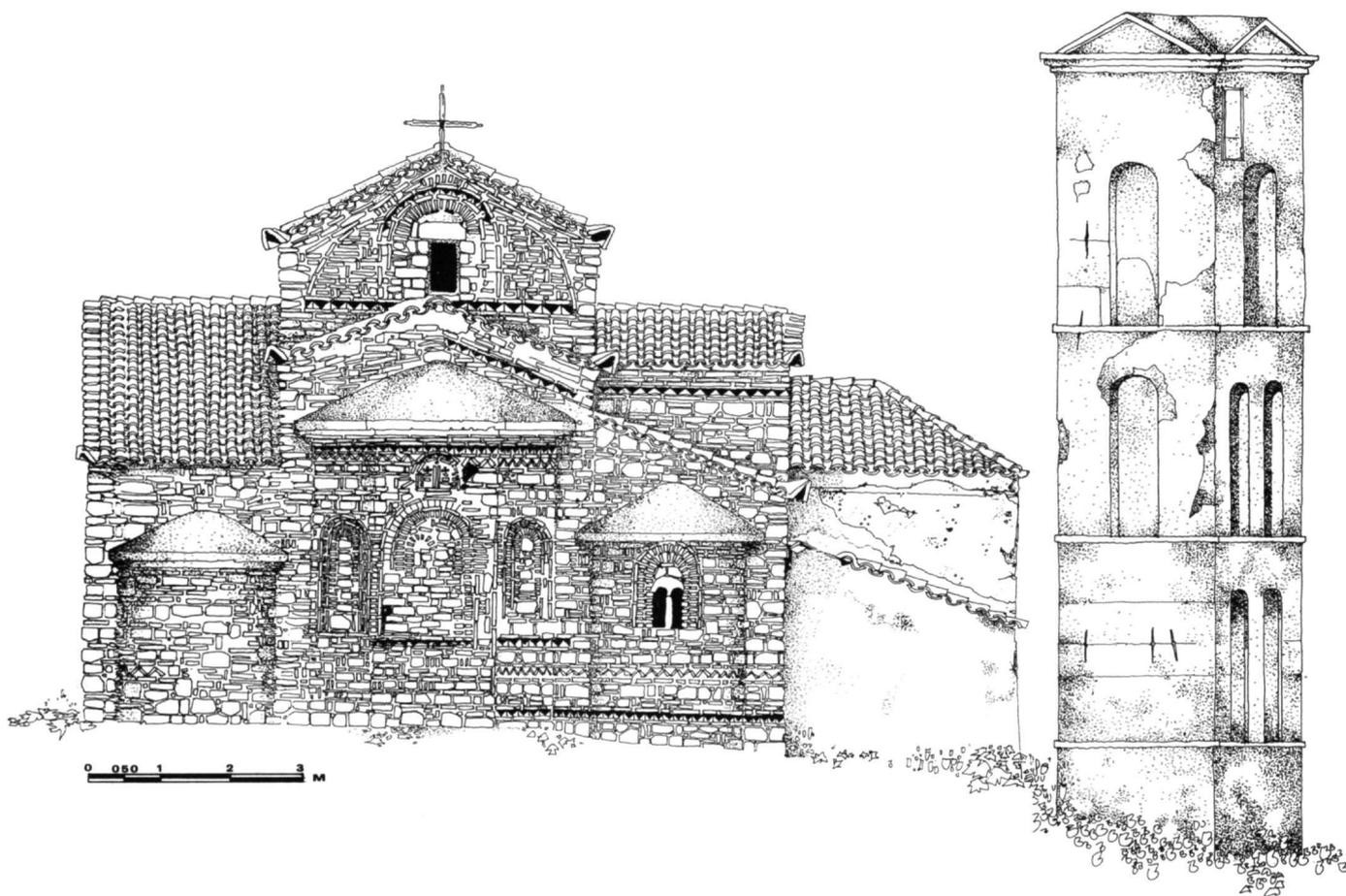
105. E. Stikas, «Une Église des Paléologues aux environs de Kastoria», *BZ* 51 (1958), σ. 111-112, εἰκ. Β-С.

106. Γ. Βελῆνης, ἔ.ἀ., σ. 273 και σμμ. 3-6, ὀπου και ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

107. Η. Hallensleben, ἔ.ἀ., σ. 315 (εἰκ. 9), C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1985, πίν. 256, Γ. Βελῆνης, ἔ.ἀ., πίν. 102α.

108. Αὐτόθι πίν. 31β.

109. Αὐτόθι πίν. 102β.

Εἰκ. 21. Μεγάλη Παναγία. Ἀνατολική ὄψη τοῦ ναοῦ (ὑπάρχουσα κατάσταση).

πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερα τῶν τεταρτοκυκλικῶν ἀψιδωμάτων τῆς Κάτω Παναγιάς καὶ τῆς Ἁγίας Θεοδώρας παλαιότερα δὲ ἀπὸ τὰ περὺγια τῆς Παλαιοκατούνας, τῆς Πρεβέντζας, τῆς Κόκκινης Ἐκκλησιᾶς καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κυψέλης πὺν εἶναι ὑψίκορμα¹¹⁰. Τὸ θέμα τῶν ἀξονικῶν παραθύρων μὲ τὰ ἐκατέρωθεν τεταρτοκυκλικά περὺγια, μολονότι ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἑλλαδικὴ σχολή, θεωρεῖται μορφολογικὸ στοιχεῖο πὺν δημιούργησαν οἱ τεχνίτες τῶν ναῶν τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ἐφ' ὅσον τὸ ἀφομοίωσαν καὶ τὸ ἐνέταξαν ἀρμονικά στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Δεσποτάτου καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς στὴν ὁποία ἔφθανε ἡ ἐπιρροή του (Θεσσαλία, Δυτικὴ Μακεδονία, Βόρειος Ἠπειρος)¹¹¹. Πλίνθινα πλαίσια στὰ δίλοβα παράθυρα πὺν φθάνουν

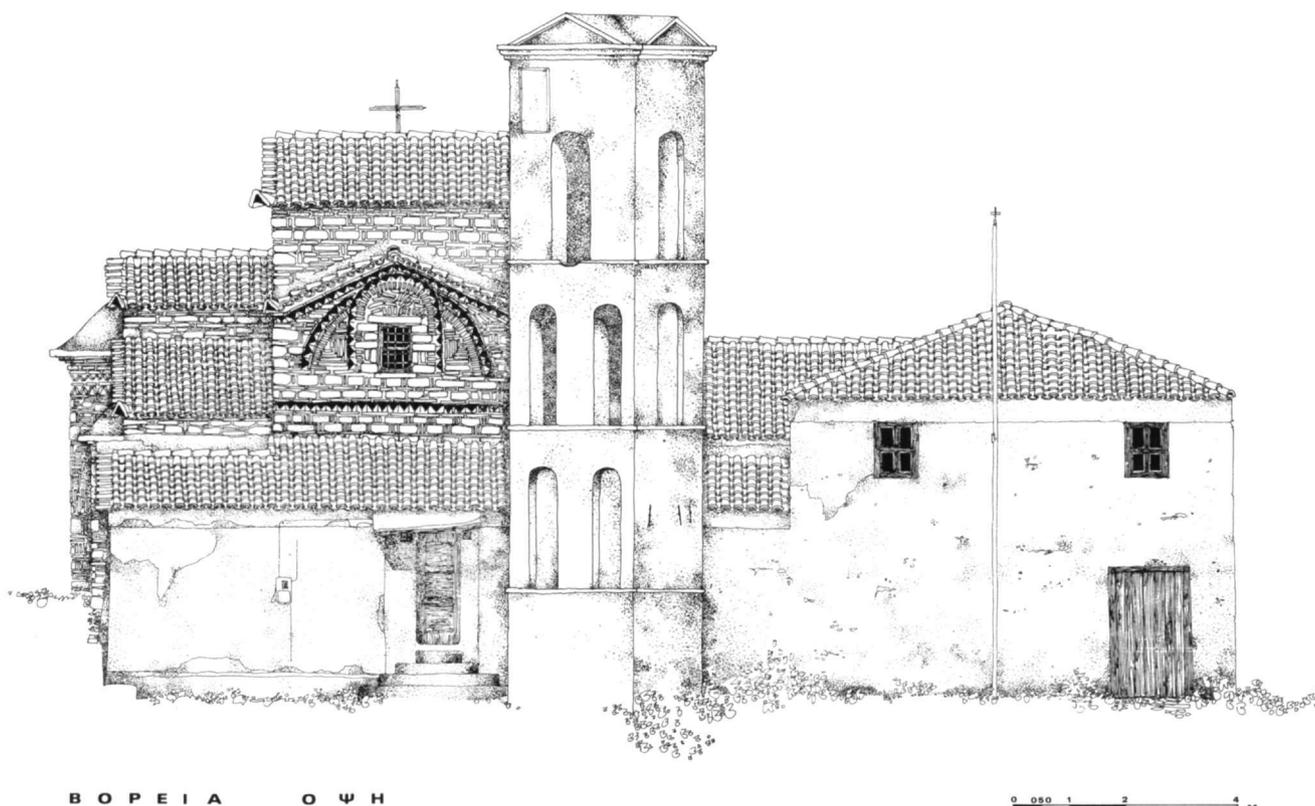
ἕως τὴν ποδιά ἔχουμε στὴν κεντρικὴ πλευρὰ τῆς μεσαίας κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος (εἰκ. 10), στὰ τρία ἀετώματα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ βόρειο, νότιο καὶ δυτικό (σήμερα σώζεται μόνο τὸ πλίνθινο πλαίσιο στὸ δίλοβο παράθυρο τοῦ ἀετώματος τῆς βόρειας κεραιᾶς τοῦ σταυροῦ) (εἰκ. 1, 14, 15), καὶ στὸ δίλοβο παράθυρο τῆς κόγχης τῆς προθέσεως ὅπου ἀναπτύσσεται διπλὸ βαθμιδωτὸ πλίνθινο πλαίσιο (εἰκ. 13).

Πλίνθινα πλαίσια στὰ μονόλοβα παράθυρα ἔχουμε στὶς πλάγιες πλευρὲς τῆς μεσαίας κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ὅπου φθάνουν ἕως τὴν ποδιά (εἰκ. 9, 11) καὶ στὰ δύο μονόλοβα παράθυρα στὴ νότια πλευρὰ, ὅπου φθάνουν ἕως τὶς γενέσεις τῶν τόξων (εἰκ. 16, 17). Πλίνθινα πλαίσια ὑπάρχουν ἀκόμη στὰ περὺγια τῶν δίλοβων

110. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 184.

111. Πὰ τὴν καταγωγὴ καὶ ἐξέλιξη τῶν τεταρτοκυκλικῶν ἀψιδω-

μάτων πὺν περιβάλλον ἀξονικά παράθυρα βλ. Γ. Βελένη, ἔ.ἀ., σ. 262-274.

Εικ. 22. Μεγάλη Παναγιά. Βόρεια όψη του ναού (υπάρχουσα κατάσταση).

παραθύρων (εικ. 1, 8, 14, 15). Σήμερα δέν σώζεται πλίνθινο πλαίσιο στα περύγια του ανατολικού τυμπάνου της τρουλοκαμάρας (εικ. 18).

Άπλές πλίνθινες ταινίες περιβάλλουν τὸ πλαίσιο τοῦ δίλοβου παραθύρου τῆς κόγχης τῆς προθέσεως (εικ. 13), τὰ περύγια τοῦ δίλοβου παραθύρου στὸ ανατολικὸ τύμπανο τῆς τρουλοκαμάρας, τὰ ὁποῖα σήμερα στεροῦνται πλίνθινου πλαισίου (εικ. 18) καὶ τὰ πλαίσια τῶν μονόλοβων παραθύρων στὴ νότια πλευρά, φθάνοντας ἕως τὶς γενέσεις τῶν τόξων (εικ. 16, 17).

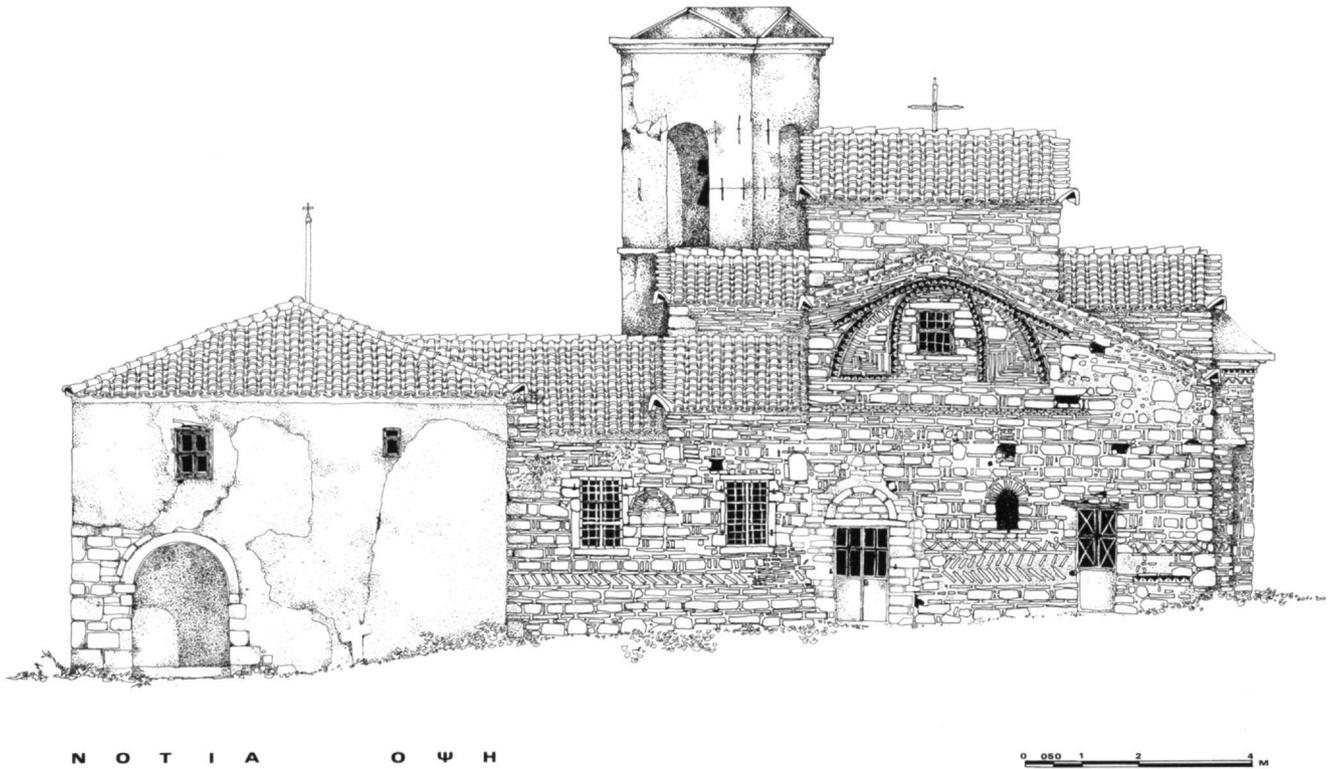
Οἱ ὀδοντωτὲς ταινίες μερικὲς φορὲς διακόπτουν τὴν τοιχοποιία. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ μεγάλη φειδῶ γύρω ἀπὸ τὴ χρήση τους, διότι δέν περιβάλλουν ὅλο τὸ κτίριο, πράγμα ποὺ συμβαίνει σὲ ἄλλα μνημεῖα, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦνται εἴτε ὡς ὀριζόντιες ἢ κεκλιμένες ταινίες σὲ ὀρισμένα σημεία τοῦ κτιρίου, εἴτε ὡς ἐξωτερικὰ περιβλήματα τῶν τοξωτῶν πλαισίων τῶν παραθύρων καὶ

τῶν περυγίων, φθάνοντας ἕως τὴν ποδιά. Ἔχουν τὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὰ τοξωτὰ πλαίσια¹¹².

Στὰ ἀετώματα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, κάτω ἀπὸ τὸ ἀπὸ τρεῖς σειρὲς πλίνθινο γείσο, ἐμφανίζονται ὀδοντωτὲς ταινίες, οἱ ὁποῖες ἐφάπτονται στὰ τόξα ποὺ περιβάλλουν τὰ δίλοβα παράθυρα καὶ τὴ ράχη τῶν περυγίων, παρακολουθοῦν τὴν κλίση τῆς στέγης καὶ συνεχίζουν ὀριζόντια στὶς πλαϊνὲς πλευρὲς (εικ. 1, 8, 15). Ἔτσι, στὰ ἀετώματα, τὸ σύμπλεγμα παράθυρο-περύγια ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ὀδοντωτὴ ταινία ἐγγράφεται ἄρμονικὰ μέσα στὴν ἀμβλεία γωνία ποὺ σχηματίζεται κάτω ἀπὸ τὶς στέγες. Ἀκόμη, ὀδοντωτὲς ταινίες στὴ Μεγάλη Παναγιά ἀπαντοῦν: κάτω ἀπὸ τὸ γείσο τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ὅπου ἀναπτύσσεται ὀριζόντια στὶς τρεῖς πλευρὲς τῆς ἀψίδας (εικ. 10), στὸ σύμπλεγμα παράθυρο-περύγια τῆς βόρειας καὶ

112. Γιὰ ὀδοντωτὲς ταινίες γενικῶς βλ. G. Millet, *L'École Grecque dans l'Architecture Byzantine*, Paris 1916, σ. 264-265, 268-279, H. Megaw, (βλ. σημ. 66), Π. Βοκοτόπουλο, «Περὶ τὴν χρονολόγησιν τοῦ

ἐν Κερκύρα ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσονος καὶ Σωσιπάρχου», *ΔΧΑΕ Ε'* (1966-69), σ. 149-172.

Εικ. 23. Μεγάλη Παναγιά. Νότια όψη του ναού (υπόχρονσα κατάσταση).

νότιας κεραιάς του σταυρού, όπου πλαισιώνει τὰ παράθυρα καὶ περιβάλλει τὰ πλίνθινα πλαίσια τῶν περυγίων (εἰκ. 1, 15), κάτω ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα παράθυρο-περύγιοι στὰ ἀετώματα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ (στὴ βάση τῆς ποδιάς) (εἰκ. 1, 8) καὶ τῆς τρουλοκαμάρας (ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο) (εἰκ. 18) ὀριζοντίως, στὰ τύμπανα τῶν περυγίων στὰ ἀετώματα τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας κεραιάς τοῦ σταυροῦ, ὀριζοντίως, περίπου στὰ μισὰ τοῦ ὕψους τῶν περυγίων (εἰκ. 1, 15)¹¹³, στὴ μεσαία κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ὅπου πλαισιώνει τὸ μικρὸ ἀψίδωμα πάνω ἀπὸ τὸ δίλοβο παράθυρο (ἐδῶ ἡ ὀδοντωτὴ ταινία φθάνει ἕως τὴ γένεση τοῦ τόξου καὶ στὴ συνέχεια προχωρεῖ ἑκατέρωθεν ὀριζοντίως περιβάλλοντας καὶ τὶς πλάγιες πλευρὲς τῆς τρίπλευρης κόγχης) (εἰκ. 10), στὰ τρία παράθυρα (τὸ δίλοβο κεντρικὸ καὶ τὰ μονόλοβα ἀκραῖα) τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος περιβάλλοντας τὸ πλαίσιο ἀπὸ ἐγκάρ-

σιες πλίνθους (εἰκ. 10, 11, 12), στὴν ἀνατολικὴ ὄψη κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρα τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τῆς προθέσεως καθὼς καὶ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο μεταξὺ τους, ὀριζοντίως, φθάνοντας ἕως τὴν ἀκμὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου μὲ τὸν βόρειο (εἰκ. 19), στὴν ἀνατολικὴ ὄψη κάτω χαμηλά, ὀριζοντίως, σὲ τμῆμα τῆς κόγχης τῆς προθέσεως συνεχίζοντας στὸ τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου πρὸς τὴν κεντρικὴ κόγχη (εἰκ. 19), καὶ στὸ τέλος στὴ νότια ὄψη ὀριζοντίως στὸ τμῆμα ἀνάμεσα στὴν ἐξώθυρα τοῦ διακονικοῦ καὶ τὴν ἀκμὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο (εἰκ. 20).

Ταινία μὲ πλινθία τοποθετημένα λοξὰ ἀναπτύσσεται στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς νότιας πλευρᾶς, σὲ ὕψος 80 ἐκατ. ἀπὸ τὸ ἔδαφος (εἰκ. 8, 9). Τὴν ἴδια λεπτομέρεια θὰ τὴν συναντήσουμε στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας¹¹⁴, στὴν Πρεβέντζα¹¹⁵, στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ρολοῦκο στὴ Πουγκοσλαβία¹¹⁶, στὸν ναὸ τῶν Ἀρχαγγέλων στὸ

113. Ἀνάλογη λεπτομέρεια ἔχουμε στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς Ἁγίας Θεοδώρας τῆς Ἄρτας, βλ. Γ. Βελῆνη, ἔ.ἀ., πίν. 98α.

114. Γ. Βελῆνης, ἔ.ἀ., πίν. 52α, Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., εἰκ. 8.

115. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 184, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ χρῆση τοῦ κοσμήματος αὐτοῦ στὰ τρία παραπάνω μνημεῖα εἶναι μίᾳ ὀχι ἰσχυρὴ ἔνδειξη χρονολογικῆς σχέσεως.

116. Γ. Βελῆνης, ἔ.ἀ., πίν. 30α, β, 104α.

Στήρ στη Πουγκοσλαβία¹¹⁷, αλλά και στην Παναγία Κρίνα στη Χίο¹¹⁸.

Ταινία με ψαροκόκαλο διατηρείται στον νότιο τοίχο, ανάμεσα στις δύο εισόδους με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά (εικ. 8, 16). Είναι ένα ίσως τοπικό θέμα, χωρίς όμως να αποκλείεται η προέλευσή του από τη βορειοδυτική Μακεδονία¹¹⁹. Το ίδιο θέμα και στην ίδια θέση με τη Μεγάλη Παναγιά (νότιος τοίχος) εμφανίζεται μόνο στην Κοίμηση της Παραβόλας¹²⁰. Ταινίες με ψαροκόκαλο θα συναντήσουμε ακόμη στη Βλαχέρνα της Άρτας¹²¹, στην Άγία Θεοδώρα¹²², στον Άγιο Βασίλειο της Άρτας¹²³, στην Άλιχινιώτισσα¹²⁴, στον Άγιο Γεώργιο Κάτω Λαψίστας¹²⁵, στο Κωδωνοστάσιο της Κωνσταντινίου¹²⁶, στην Ταξιάρχη Μητροπόλεως Καστοριάς¹²⁷, στην Άγία Σοφία Άχριδας (στά πτερύγια των διλόβων παραθύρων των πύργων του έξωνάρθηκα, κατακορύφως)¹²⁸, στον Άγιο Νικόλαο Μεσοποτάμου Βορείου Ήπειρου¹²⁹.

Πλίνθινη ζώνη ζιγκ-ζαγκ προ κοίλου βάθους σε οριζόντια διάταξη αναπτύσσεται στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου, σε ύψος 1 περίπου μ. από το έδαφος και σε μήκος 1.50 μ. (εικ. 20). Όμοιες ζώνες υπάρχουν στην ανατολική όψη του ναού. Η μία περιτρέχει την κόγχη του Ίερου Βήματος κάτω από το γείσο και την υποκείμενη οδοντωτή ταινία. Η δεύτερη ζώνη ζιγκ-ζαγκ αναπτύσσεται σε ύψος 70 εκατ. από το έδαφος, στον ανατολικό τοίχο μεταξύ κόγχης Ίερού Βήματος και κόγχης προθέσεως, και συνεχίζει περιβάλλοντας το

νότιο μισό της κόγχης προθέσεως (εικ. 10). Αυτό τον τύπο πλινθίνου κοσμήματος θα τον συναντήσουμε στην Έπισκοπή Μάστρου¹³⁰, στον Άγιο Βασίλειο Γεφύρας Άρτης¹³¹, στην Παναξιώτισσα Γαβρολίμνης¹³², στον Άγιο Νικόλαο στην Κάτω Κορακιάνα Κερκύρας¹³³, στην Όδηγήτρια Λευκάδας¹³⁴, στην Παναγία Μπρωνή¹³⁵, στην Πόρτα - Παναγιά¹³⁶, στη Μονή Ρολόσκο στη Πουγκοσλαβία¹³⁷ αλλά και σε μνημεία εκτός του Δεσποτάτου όπως στη Μητρόπολη της Santa Severina Καλαβρίας (13ος αι.)¹³⁸, στο καθολικό της Μονής Σιδερόπορτας Μεσσηνίας (βυζαντ.)¹³⁹, αλλά και σε μεταβυζαντινά μνημεία όπως στη Δευτέρα Τρύφου Άκαρνανίας¹⁴⁰, στο καθολικό της Μονής Ντίλιου¹⁴¹, στον Άγιο Άθανάσιο Ρούμ-Παλαμᾶ Καρδίτσας¹⁴², στον Ταξιάρχη Μελιγαλά Μεσσηνίας¹⁴³, στο καθολικό της Μονής Άγίου Ίωάννη του Θεολόγου Ζάγκου Τρικάλων¹⁴⁴ και άλλου.

Πλίνθινη ζώνη ζιγκ-ζαγκ προ κοίλου βάθους και οριζόντια πλινθία τοποθετημένα στα ανοίγματα των γωνιών αναπτύσσεται οριζοντίως στη νότια πλευρά, άμέσως πάνω από τη ζώνη με το ψαροκόκαλο (εικ. 8, 16). Όμοια ζώνη υπάρχει και στη Μονή Ντίλιου, στο βόρειο μισό της άψιδας¹⁴⁵.

Στη μεσαία πλευρά της κεντρικής άψιδας (ανατολική όψη), πάνω από το δίλοβο παράθυρο και μέσα σε ήμικυκλικό άψίδωμα από οδοντωτή ταινία υπάρχει σταυρός που σχηματίζεται από ζεύγη πλινθίων με ανοικτά τα άκρα των κεραίων (εικ. 10). Στις ορθές γωνίες που σχηματίζονται από την οριζόντια κεραία και το πάνω

117. Γ. Βελένης, *ε.ά.*, πίν. 31α.

118. Αυτόθι πίν. 41.

119. Κ. Τσουρής, *ε.ά.*, σ. 210.

120. Αυτόθι εικ. 47.

121. Ά. Όρλάνδος, *ABME Β'* (1936), *ε.ά.*, σ. 13 (εικ. 6), Γ. Βελένης,

ε.ά., πίν. 46β, Κ. Τσουρής, *ε.ά.*, εικ. 29.

122. Κ. Τσουρής, *ε.ά.*, σ. 162.

123. Ά. Όρλάνδος, *ε.ά.*, σ. 116 (εικ. 1), 119 (εικ. 3), Κ. Τσουρής, *ε.ά.*, εικ. 5, 6, σχ. 15Α.

124. Κ. Τσουρής, *ε.ά.*, εικ. 44.

125. Αυτόθι σ. 162.

126. Αυτόθι σ. 163.

127. Γ. Βελένης, *ε.ά.*, πίν. 74γ.

128. Αυτόθι πίν. 102α.

129. Γ. Πακουμής, *ε.ά.*, σ. 99 (εικ. 224).

130. Π. Βοκοτόπουλος, *Η Έκκλησιαστική Αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992², *ε.ά.*, σ. 19 (σχ. 6), πίν. 1α, 4α.

131. Π. Βοκοτόπουλος, *ε.ά.*, σ. 49.

132. Αυτόθι σ. 84-85.

133. Π. Βοκοτόπουλος, «Μεσαιωνικά Μνημεία Ίονίων Νήσων»,

ΑΔ 22 (1967) Χρον., σ. 372.

134. Κ. Τσουρής, *ε.ά.*, εικ. 51.

135. Γ. Βελένης, *ε.ά.*, πίν. 83α.

136. Ά. Όρλάνδος, *ABME Α'* (1935), *ε.ά.*, σ. 15 (εικ. 5), 22.

137. Γ. Βελένης, *ε.ά.*, πίν. 30β.

138. A. Venditti, *Architettura Bizantina nell'Italia Meridionale. Campania-Calubria, Lucania*. Napoli 1967.

139. Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι Βυζαντινοί Ναοί Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Άθήνα 1990, σ. 166-167 και εικ. 155, 156.

140. Π. Βοκοτόπουλος, «Μεσαιωνικά Αιτωλίας και Άκαρνανίας», *ΑΔ 22* (1967), Χρον., σ. 334.

141. Κ. Τσουρής, *ε.ά.*, σχ. 14Δ, εικ. 52.

142. Γ. Καρατζόγλου, «Ό Άγιος Άθανάσιος Ρούμ-Παλαμᾶ Καρδίτσας», *Έκκλησίες 3* (1989), σ. 150 και εικ. 14.

143. Γ. Δημητροκάλλης, *ε.ά.*, σ. 167 και εικ. 162.

144. Ά. Πασαλή, «Ό Άγιος Ίωάννης ό Θεολόγος στο Ζάγκο Τρικάλων», *Δέκατο Έκτο συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Άθήνα 1996, σ. 66.

145. Κ. Τσουρής, *ε.ά.*, σχ. 14Γ και εικ. 52.

μισό της κατακορύφου υπάρχουν άλλοι δύο σταυροί μικρού μεγέθους που σχηματίζονται από άπλες πλίνθους. Το σύμπλεγμα πλασιώνεται από όριζόντιες και κατακόρυφες έγκοπτες πλίνθους.

Το θέμα των κεραμοπλαστικών σταυρών είναι συνηθισμένο στους βυζαντινούς ναούς. Άπαντᾶ σὲ ἄρκετᾶ μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου¹⁴⁶ ὄχι μόνο μὲ ἀποτροπαϊκὸ ἢ συμβολικὸ ἀλλὰ καὶ διακοσμητικὸ χαρακτήρα¹⁴⁷. Στὸν ναὸ τῆς Μεγάλης Παναγίας ὁ χαρακτήρας τοῦ κεραμοπλαστικοῦ σταυροῦ τῆς κόγχης εἶναι πρωτίστως διακοσμητικός, ἐφ' ὅσον εἶναι ὄρατὸς καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ τὸν ἀποτελοῦν ἔχουν τοποθετηθεῖ μὲ ἰδιαίτερη σύνθεση, καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἀποτροπαϊκὸς καὶ συμβολικός. Σταυροὺς ποὺ διαμορφώνονται, ὅπως στὴ Μεγάλῃ Παναγίᾳ, μὲ ζεύγη πλινθίων μὲ ἀνοικτὰ ἢ κλειστὰ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν θὰ συναντήσουμε ἐπίσης στὴ Βλαχέρνα χαμηλὰ στὸν βόρειο τοῖχο¹⁴⁸ καὶ στὴν Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτας, ὅπου δύο τέτοιοι σταυροὶ ἀπὸ ἐγκοπτες πλίνθους πλαισιώνουν τὸ μονόλοβο παράθυρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκα¹⁴⁹. Ὁ συγκεκριμένος τύπος σταυροῦ ποὺ ἄπαντᾶ στὰ παραπάνω μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ναοὺς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Πελοποννήσου¹⁵⁰. Τὸν κεραμοπλαστικὸ σταυρὸ στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος πλαισιώνουν ταινίες ἀπὸ ἐγκοπτες πλίνθους (εἰκ. 10). Στὴ ράχη τῶν πλίνθων αὐτῶν ἔχουν ἐκτελεσθεῖ ἰσοσκελεῖς, μὴ συνεχόμενες, τριγωνικὲς ἐγκοπές. Δηλαδή μεταξὺ τῶν ἐγκοπῶν ἀφήνονται εὐθύγραμμα τμήματα ὥστε ἡ πλίνθος νὰ παίρνει τὴ μορφή τετρασμένης γραμμῆς. Τέτοιας μορφῆς πλίνθοι¹⁵¹ ἐμφανίζονται ἐπίσης στὸν πυλῶνα τῆς Ἁγίας Θεοδώρας τῆς Ἄρτας¹⁵², στὸν Ἅγιο Βασίλειο¹⁵³, στὴν Παναγία Μπρωῶνη¹⁵⁴, στὴν Κάτω Παναγία¹⁵⁵, στὴ Βλαχέρνα¹⁵⁶, στὴ Μολυβδοσκέπαστη, στὸν Ἅγιο Δημήτριο Καμινίου καὶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο Σταμινᾶς.

Ἡ χρήση τῶν ἐγκοπτῶν πλίνθων μόνο στὸ σημεῖο αὐτὸ στὴ Μεγάλῃ Παναγίᾳ δείχνει ὅτι ἡ προτίμηση στὸ συγκεκριμένο εἶδος κεραμοπλαστικοῦ κοσμήματος αὐτῆ

τὴν περίοδο ἔχει ἀτονήσει. Αὐτὸ ἄλλωστε δικαιολογεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόσταση ποὺ ἔχει τὸ μνημεῖο ἀπὸ τὸ κέντρο (Ἄρτα), τὸ ὁποῖο κατ' ἐξοχίαν ἐφαρμόζει τὴν χρήση τῶν ἐγκοπτῶν πλίνθων¹⁵⁷.

Οἰκοδομικὸ συνεργεῖο

Τὸ οἰκοδομικὸ συνεργεῖο ποὺ ἐργάστηκε στὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου χρησιμοποίησε στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νοτιότερης Ἑλλάδας (τεταρτοκυκλικὰ πτερυγία ἐκατέρωθεν τυφλῶν ἀψιδωμάτων ἢ παραθύρων) καὶ στοιχεῖα τῆς μεσοβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Μακεδονίας (τυφλὰ ἀψιδώματα) καὶ δημιούργησε μορφές ποὺ χαρακτήρισαν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Δεσποτάτου (ἀτελεῖς πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοδομίας, ἐπιφάνειες ἀετωμάτων καὶ τύμπανα τυφλῶν ἀψιδωμάτων μὲ κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο, τρίπλευρες κόγχες μὲ ἀψιδώματα καὶ παράθυρα, παράθυρα μονόλοβα ἢ δίλοβα μὲ τεταρτοκυκλικὰ πτερυγία ἐκατέρωθεν ποὺ φέρουν πλίνθινο διάκοσμο στὰ τύμπανα) (εἰκ. 21, 22, 23). Τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Μεγάλης Παναγίας, ὅπως καὶ τῶν περισσότερων μνημείων τοῦ 13ου αἰῶνα στὴν Ἡπειρο, χαρακτηρίζει γραφικὴ ἐλευθερία στὴν τοιχοδομία, ἡ ὁποία πιθανὸν ὀφείλεται στίς ἀτέλειες τῆς τεχνικῆς. Οἱ ἀρχιτέκτονες προσπάθησαν νὰ δημιουργήσουν τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους ἀντιθέσεις, μὲ τὸν συνδυασμὸ πλίνθων καὶ λίθων, καθὼς ἐπίσης καὶ μὲ τὸν κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο, ὁ ὁποῖος εἶναι μὲν πλούσιος, ἀλλὰ διακρίνεται γιὰ τὴν ἐλευθερία στὴ σύνθεση, πράγμα δικαιολογημένο ἐφ' ὅσον βρισκόμαστε τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους. Κατὰ τὸν Κ. Τσουρῆ ἡ Μεγάλῃ Παναγία κτίσθηκε ἀπὸ συνεργεῖο ποὺ πιθανῶς δούλευε στὸν περιορισμένο χῶρο τῆς Θεσπρωτίας, ὅποτε, μὴ ἔχοντας ἀναλάβει ἄλλη σημαντικὴ παραγγελία, καὶ προσπαθώντας νὰ μμηθεῖ τὰ μεγάλα μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου, ἔδωσε ἓνα ἔργο μὲ ὑψηλὲς καλλιτεχνικὲς προθέσεις, ἀλλὰ μὲ ποιοτικὴ στάθμη κατώτερη ἀπὸ ἐκείνη τῶν πρωτοτύπων¹⁵⁸.

146. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 140-143.

147. Πὰ τὴ χρήση τοῦ σταυροῦ ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἡδὴ ἐποχὴ ὡς στοιχείου μὲ ἀποτροπαϊκὸ ἀλλὰ καὶ μορφολογικὸ χαρακτήρα βλ. Ἄ. Πασαλῆ, «Ναοὶ τῆς Ἐπισκοπῆς Δομενίου καὶ Ἐλασσόνος. Συμβολὴ στὴ Μεταβυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ», *ΕΕΠΣΑΠΘ*, τόμ. ΙΓ', παράρτ. ἄρ. 30. Θεσσαλονίκη 1994, σ. 651.

148. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 141.

149. Ἄ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἄρτης», *ΑΒΜΕ Β'* (1936), σ. 102 (εἰκ. 13) καὶ Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 141 καὶ εἰκ. 87.

150. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 143 καὶ σημ. 462, ὅπου ἀναφέρονται μνη-

μεῖα μὲ τὸ ἐν λόγω κεραμοπλαστικὸ κόσμημα.

151. Σχετικὰ σχέδια ἐγκοπτῶν πλίνθων βλ. Κ. Τσουρῆ, ἔ.ἀ., σ. 120-121 καὶ σχ. 4δ.

152. Ἄ. Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ., σ. 89 (εἰκ. 2).

153. Αὐτόθι σ. 119 (εἰκ. 3).

154. Αὐτόθι σ. 53 (εἰκ. 3Γ).

155. Αὐτόθι σ. 79 (εἰκ. 9, 10), 80 (εἰκ. 11).

156. Αὐτόθι σ. 19 (εἰκ. 12).

157. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 183.

158. Αὐτόθι σ. 217.

Χρονολόγηση

Ἡ Μεγάλη Παναγία εἶναι ἓνα ἀξιολογότερο ὑστεροβυζαντινὸ μνημεῖο τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου σπάνιου ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου. Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ ἀπομεινύεται τὸν κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον τῶν μνημείων τῆς Ἄρτας, πράγμα πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὸν χρονολογήσουμε, ὅπως ἔχει ἤδη ὑποστηριχθεῖ¹⁵⁹ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα, μετὰ τὴν Κάτω Παναγία καὶ τὰ ἀετώματα τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Ἁγίας Θεοδώρας τῆς Ἄρτας.

Ἐπιγραφές

Στὸν ναὸ σώζονται σήμερα δύο ἐπιγραφές. Ἡ πρώτη εἶναι ἐγχάρακτη σὲ πλάκα ἐντοιχισμένη στὸ ὑπέρθυρον τοῦ ἀνοίγματος πού ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴ βόρεια πτέρυγα τῆς στοᾶς στὸν κυρίως ναό. Τὸ κείμενό της εἶναι δυσανάγνωστο:

1804 ΓΟΒΑΡΙῸ ΠΡΟ
ΠΑΝΑΓΟΤΙΣ
ΒΑΣΙΛΙῸ ΠΙΤΡΟΠΟΙ

Ἡ δεύτερη ἐπιγραφή εἶναι ἀνάγλυφη σὲ πλάκα ἐντοιχισμένη στὴ δυτικὴ πτέρυγα τῆς στοᾶς, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου:

ΚΛ ΚΖ
ΑΝΑΚΕΝΙΣΘΙῸ ΤΟΣ
ΕΠΙΤΡΩΠῸ ΧΡΙ
ΣΤΟΠῸ ΛΟΠΑΧΣΙΒΑ
1858 ΙῸΝΙῸ 21

159. Κ. Τσουρῆς, ἔ.ἀ., σ. 201.

160. Ὁ ἅγιος εἰκονίζεται πατώντας ἀλυσσοδεμένη μαυριδερὴ μορφή. Στὸ κάτω δεξιὸ μέρος τῆς εἰκόνας προσγράφεται ἡ ἐπιγραφή:

+ Ἀφιέρωμα τοῦ Κυρίου Θεοδώρου Ἀ Πάνου
ὁ Ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης, Πρωτοψάλτης τῆς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων
1853 Ἰουνίου 3

161. Ἡ προσγεγραμμένη, κάτω δεξιὰ, ἐπιγραφή:

+ Ἀφιέρωμα τοῦ Κυρίου Νούσια Χριστοδοῦλου 1853 Μαΐου 13
Ὁ Ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτοψάλτης τῆς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων.

162. Μὲ τὴ χρονολογία 1889 στὸ κάτω ἀριστερὸ μέρος.

163. Κάτω ἀριστερὰ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

+ Ἀφιέρωμα τοῦ Κυρίου Γεωργίου Παπᾶ Τζιώτζου
Ὁ Ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτοψάλτης τῆς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων.

164. Στὸ κάτω ἀριστερὸ μέρος τῆς εἰκόνας προσγράφεται ἡ ἐπιγραφή:

+ Δι' ἐξόδων τῆς Ἐκκλησίας 1853 Ἀπριλίου 30
ὁ Ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτοψάλτης τῆς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων.

Εἰκόνες τοῦ τέμπλου

Στὰ θωράκια τοῦ τέμπλου κάτω ἀπὸ τὴν δεσποτικὴν εἰκόνην σχηματίζονται ρόμβοι μὲ τὴ μεγάλη διαγώνια κατακόρυφη. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ κάθε ρόμβου ὑπάρχει ἀπὸ ἓνα εἰκονίδιο ὡσείδου σχήματος. Στὰ εἰκονίδια, ἔξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ, παριστάνονται ὄρθιες οἱ μορφές τῶν Ἁγίων Κοσμᾶ τοῦ Νέου, Ἀρσενίου, Ἀντωνίου (βόρεια τῆς Ὁραίας Πύλης) καὶ Πρωτομάργου Στεφάνου, Νεοφύτου καὶ Θεοδώρου Τήρωνος (νότια τῆς Ὁραίας Πύλης). Οἱ μορφές ταυτίζονται ἀπὸ τὴν προσγεγραμμένην ἐπιγραφές.

Στὴ δεύτερη καθ' ὕψος ζώνη ἔχουμε τὴν δεσποτικὴν εἰκόνην. Βόρεια τῆς θύρας τῆς προθέσεως ὑπάρχει εἰκόνα μὲ τὸν Ἅγιο Χαράλαμπε¹⁶⁰. Στὴ θύρα τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ὁ Ἄρχων Μιχαήλ. Ἀνάμεσα στὴ θύρα τῆς προθέσεως καὶ στὴν Ὁραία Πύλη ὑπάρχουν εἰκόνες πού παριστάνουν τὸν Ἅγιο Νικόλαο τῶν Μύρων¹⁶¹, τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου¹⁶² καὶ τὴν Μητέρα Θεοῦ μὲ τὸν Χριστὸ ἀγκαλιά¹⁶³. Στὴν Ὁραία Πύλη ὑπάρχει θυροφυλλο πᾶνω στὸ ὅποιο εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ἐντὸς ποτηρίου, ἐνῶ ἀπ' ἔξω ὑπάρχει βημόθυρο. Ἀνάμεσα στὴν Ὁραία Πύλη καὶ στὴ θύρα τοῦ διακονικοῦ ὑπάρχουν εἰκόνες μὲ τὸν Χριστὸ Σωτήρα τῶν Ὁλων, τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο περῶν πού κρατεῖ ἐντὸς πινακίου τὴν ἀποτετημημένη κεφαλὴ του¹⁶⁴ καὶ τὸ Θαῦμα τοῦ Ἁγίου Δονάτου¹⁶⁵. Στὴ θύρα τοῦ διακονικοῦ εἰκονίζεται ὁ Ἄρχων Γαβριήλ καὶ δεξιὰ τῆς θύρας ὑπάρχει ἡ εἰκόνα τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς¹⁶⁶.

165. Ὁ Ἅγιος Δονάτος, Ἐπίσκοπος Εὐροίας, τιμᾶται στὴν Παραμυθιά ὡς πολιοῦχος ἅγιος. Ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς διακριθέντες ἐπισκόπους τῆς Παλαιᾶς Ἡπείρου. Στὸ ὄνομά του τιμῶνται πολλοὶ ναοὶ στὴ Θεσπρωτία. Γεννήθηκε στὴν Εὐροία τῆς Παλαιᾶς Ἡπείρου στὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου αἰώνα (μάλλον το 330). Τὸ 360 χειροτονήθηκε Ἐπίσκοπος Εὐροίας στὴν ὁποία ἀρχιερέτευσε ἐπὶ 60 ἔτη. Θεωρεῖται βέβαιο ὅτι πῆρε μέρος στὴ Β' Οἰκουμένην Σύνοδο (381). Μαρτύρησε στὸ Βουθρωτὸ κατὰ τὸν διωγμὸ ἐπὶ Δεκίου, βλ. Σ. Εὐστρατιάδου, *Ἁγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1960, σ. 20. Πᾶ τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Δονάτου βλ. Β. Ματθαίου, *Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τόμ. 4, Ἀθήνα 1988, σ. 615-618, Σωζομενοῦ Ἐρμείου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία εἰς Μίγνη*, PG VII, 67, 1497-1500, Νικηφόρου Καλλιόστου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία εἰς Μίγνη*, PG VII, 146, 908, Ζώτου Μολοσσῶν Β., *Λεξικὸν τῶν Ἁγίων Πάντων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1904, σ. 410-413. Ἐπίσης γὰρ τὸν Ἅγιο Δονάτο βλ. Γ. Μπεκατώρου, «Δονάτος Ἅγιος», *ΘΗΕ*, τόμ. 5, Ἀθήνα 1964, σ. 168-169 καὶ Φ. Οἰκονόμου, *Ὁ Ἅγιος Δονάτος Ἐπίσκοπος Εὐροίας τῆς Παλαιᾶς Ἡπείρου*, Ἀθήνα 1983².

166. Στὸ κάτω ἀριστερὸ μέρος τῆς εἰκόνας προσγράφεται ἡ ἐπιγραφή:

Στὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου ὑπάρχει σειρὰ ἀπὸ δεκαεπτὰ εἰκονίδια, στὰ ὁποῖα παριστάνονται μὲ τὴ σειρὰ ἢ Ἀνάληψη, τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, ἢ Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ, ἢ Βαΐοφόρος, ἢ Μεσοπεντηκοστή, ἢ Ἀποτομὴ τοῦ Προδρόμου, ἢ Ἰαση τοῦ Παραλυτικοῦ, ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Σαμαρείτιδα, ἢ Μεταμόρφωση, ἢ Ἰαση τοῦ Τυφλοῦ, ἢ Ἐγερση τοῦ Λαζάρου, ὁ Λίθος, ἢ Ψηλάφηση, ἢ Πεντηκοστή, ἢ Βάπτισις, ἢ Σύνναξι τῶν Ἀποστόλων καὶ ὁ Ἅγιος Βασίλειος ὁ Μέγας.

Τὰ εἰκονίδια τοῦ βημοθύρου

Τὰ εἰκονίδια τοῦ βημοθύρου εἶναι τοποθετημένα σὲ τρεῖς ἐπάλληλες ζώνες. Στὴν κάτω ζώνη, ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ εἰκονίζονται: ἀδιάγνωστος ἅγιος, ὁ Ἅγιος Διονύσιος, ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος καὶ ὁ Ἅγιος Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος. Στὴ μέση ζώνη, οἱ Ἅγιοι Βασίλειος, Γρηγόριος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων. Στὴν ἄνω ζώνη, ὁ Προφήτης Δαβὶδ, ὁ Ἀρχάγγελος καὶ ἡ Θεοτόκος ποὺ συνθέτουν τὴν παράστασι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ ὁ Προφήτης Σολομών.

Φορητὲς εἰκόνες

Στὸν ναὸ ὑπάρχουν ὀρισμένες φορητὲς εἰκόνες, ἀναρτημένες στοὺς τοίχους καὶ στοὺς πεσσούς. Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ κοντὰ στὸ τέμπλο ὑπάρχει ἡ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἐφίππου. Ἀκριβῶς ἀπέναντι, στὸν νότιο τοῖχο ὑπάρχουν δύο εἰκόνες, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου ἐφίππου καὶ τοῦ Ἁγίου Ἀναστασίου¹⁶⁷.

Στὴ βόρεια πεσσοστοιχία, ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά ὑπάρχουν ἀναρτημένες οἱ εἰκόνες τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης (πρῶτος πεσσός)¹⁶⁸, τοῦ Ἁγίου Στυριδῶνος φέροντος σκουφο δίκτυο (δεύτερος πεσσός)¹⁶⁹ καὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

Στὴ νότια πεσσοστοιχία, ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, στὸν πρῶτο πεσσὸ ἀκουμπᾷ ὁ δεσποτικός θρόνος, στὴ ράχη τοῦ ὁποίου ὑπάρχει εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέως, ἀκολουθοῦν τὸ Μαρτύριον τοῦ Νεομάρτυρα Ἁγίου Γεωργίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων (δεύτερος πεσσός)¹⁷⁰ καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου (τρίτος πεσσός) στὸ νεώτερο ξυλόγλυπτο προσκυνητᾶρι.

Ἄμβωνες

Στὶς πλαϊνὲς πλευρὲς τοῦ ὀκτάπλευρου ἄμβωνα εἰκονίζονται ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ ὁ Ἅγιος Στέφανος, ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκάς, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ἡ Θεοτόκος, ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ Ἰωάννης ὁ Προδρόμος, ὁ Εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος καὶ ὁ Εὐαγγελιστὴς Μᾶρκος.

Φορητὲς εἰκόνες Ἱεροῦ Βήματος

Στὸ Ἱερὸ Βῆμα φυλάσσονται πέντε φορητὲς εἰκόνες στὶς ὁποῖες εἰκονίζονται ἡ Ἁγία Βαρβάρα¹⁷¹, ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Χριστὸ ἀγκαλιὰ καὶ τὶς μικρογραφημένες μορφὲς τοῦ Προφήτη Δανιὴλ καὶ τῆς Ἁγίας Ἄννας ἐντὸς στηθαρίων ἐκατέρωθεν τοῦ φωτοστεφάνου της, ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός, ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου (δίπτυχο)¹⁷² καὶ ἡ Δέησις¹⁷³.

+ Ἀφιέρωμα τοῦ Κυρίου Παπάδουλου Χριστοδοῦλου
Ὁ Ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτοψάλτης τῆς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων 1853
Ιουνίου 3.

167. Ἡ προσγεγραμμένη, κάτω δεξιὰ, ἐπιγραφή:
ΔΑΠΑΝΗ ΑΝΑΚΤΑ
ΣΠ: ΛΑΜΠΡΟΥ 1903

168. Ἡ προσγεγραμμένη, κάτω δεξιὰ, ἐπιγραφή:
Δαπάνη Ἰωάννου Δ'
Καλαρίτη, μετὰ τῆς μητρὸς
του Βασιλικῆς κ(αι) τῶν ἀδελ
φῶν Χρυσῆς καὶ Ἄννης.

169. Ἡ προσγεγραμμένη, κάτω δεξιὰ ἐπιγραφή:
Δὲ ἐξόδων Γε(ωρ)
γίου Στ. Γεωργιάδου
ἐκ Κυρράκου 1911

170. Κάτω ἀριστερὰ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

- Ἀφιέρωμα τοῦ Κυρ Κώστ Νικολάου Καρπούζα Ἰουνίου 18
Ὁ Ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτοψάλτης τῆς
Μητροπόλεως Ἰωαννίνων.

171. Κάτω δεξιὰ προσγράφεται ἡ ἐπιγραφή:

+ Ἀφιέρωμα Ἰοῦ Κυρίου Σπύρου Βασίλη Παπά
Ὁ Ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτοψάλτης
τῆς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων 1864 Ἰανου.

172. Στὴν εἰκόνα ὑπάρχει δυσανάγνωστη ἀφιέρωση.

173. Κάτω καὶ στὸ κέντρο ὑπάρχει προσγεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή:
τοῦ ἐπιτροπεύοντος
πάσχου Ἰωάννου
εργον Βασιλίου
μπάπου.

THE CHURCH OF THE MEGALE PANAGHIA AT PARAMYTHIA, THESPROTIA

The church of the Megale Panaghia, dedicated to the Dormition of the Virgin, is located south west of Paramythia. Originally an episcopal church it later became the katholikon of a monastery and is now the cemetery church of Paramythia.

The monument is an example of the rare type of three-aisled domical-vaulted church in which the domical vault is orientated east-west. Three-aisled domical-vaulted churches are only known at Episkopi on Skyros — in the later form with the domical vault orientated east-west, Kato Panaghia at Arta, the Holy Trinity at Adamantas on Melos, Saint Athanasios at Vasiliko, Pogoni and the Panghia (Dormition) at Levidi, Arkadia — in a second phase, with the domical vault orientated north-south.

The Megale Panaghia church is provided with a narthex and a later exonarthex, both equal in width to the church proper, as well as a later L-shaped portico closed on the north side and open on the west. A staircase at the west end of the north wing of the portico leads up to the women's gallery (*gynaikonites*). At the south end of the exonarthex is a two-storey structure, the ground floor of which is only accessible through a trap-door in the women's gallery and is used as an ossuary.

The dimensions of the church interior, excluding the bays

and the second narthex, are 12.40 x 10.10 m. The sanctuary apse is semicircular inside and three-sided outside. The apsidioles of the prothesis and the diakonikon are of semicircular section inside and out. The nave is divided into three aisles by a pair of pillars. The sanctuary proper is separated from the parabemata by walls with arched portals. A pair of pillars separates the nave from the narthex.

The middle aisle is roofed by a tunnel vault, interrupted in front of the templon by a transverse vault of the same height. The domical vault, which is orientated east-west, is raised at the point of their intersection. The side aisles are roofed by lower tunnel vaults along the axis of the nave. The central section of the narthex is roofed by a barrel vault along the axis of the nave and in its lateral sections by cross-vaults. The roofs of the church are nowadays covered with tiles of Byzantine type.

The masonry of the walls is of *cloisonne* type with the insertion of two bricks in the rising joints. The characteristic ornamental brickwork imitates that of the monuments of Arta, which fact enables us to date the Megale Panaghia, as has already been maintained, in the second half of the 13th century, that is later than the Kato Panaghia church and the gables of the church of Saint Theodora at Arta.